

ZAŁĄCZNIK
DO UCHWAŁY
NR /
RADY POWIATU W JAWORZE
Z DNIA ..... 2009 R.

PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI POWIATU JAWORSKIEGO NA LATA 2009 - 2012

ZARZĄD POWIATU W JAWORZE, WOJ. DOLNOŚLĄSKIE

Jawor, sierpień 2009 roku

SPIS TREŚĆI **str.**

I. Wstęp 1
II. Podstawy prawne i główne cele programu opieki nad zabytkami 2
III. Uwarunkowania ochrony i opieki nad zabytkami 2
1. Uregulowania formalno-prawne 2
2. Organy ochrony zabytków 4
3. Założenia wynikające z krajowego i wojewódzkiego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami 4
3.1. Narodowy program kultury "Ochrona zabytków i dziedzictwa kulturowego" na lata 2004 - 2020 6
4. Gminne ewidencje zabytków 8
5. Powiatowy program opieki nad zabytkami a plan zagospodarowania przestrzennego województwa dolnośląskiego i akty prawa miejscowego 8
IV. Charakterystyka dóbr kultury w powiecie jaworskim i ich stan zachowania 9
1. Rzeźba terenu 9
2. Przyroda powiatu jaworskiego 12
3. Walory krajobrazowe 14
4. Parki krajobrazowe 15
5. Walory turystyczne 16
6. Historia powiatu jaworskiego 17
6.1. Zabytki gminy Jawor 21
6.2. Zabytki gminy Bolków 24
6.3. Zabytki gminy Męcinka 25
6.4. Zabytki gminy Mściwojów 27
6.5. Zabytki gminy Paszowice 29
6.6. Zabytki gminy Wądroże Wielkie 30
7. Zabytki archeologiczne na terenie powiatu jaworskiego 32
8. Zabytki nieruchome - stan zachowania 34
8.1. Gmina Jawor 34
8.2. Gmina Bolków 37
8.3. Gmina Męcinka 38
8.4. Gmina Mściwojów 39
8.5. Gmina Paszowice 40
8.6. Gmina Wądroże Wielkie 41
9. Zabytki ruchome - stan zachowania 41
9.1. Gmina Jawor 41
9.2. Gmina Bolków 42
9.3. Gmina Męcinka 45
9.4. Gmina Mściwojów 46
9.5. Gmina Paszowice 48
9.6. Gmina Wądroże Wielkie 49
10. Szlaki turystyczne 51
11. Kultura 53
V. Ocena szans i zagrożeń dla środowiska kulturowego powiatu jaworskiego 56
VI. Priorytety 58
VII. Cele i zadania programu opieki nad zabytkami powiatu jaworskiego 60
1. Główne cele polityki powiatu związanej z opieką nad zabytkam 60

2. Działania związane z opieką nad zabytkami, których właścicielem są gminy powiat 60
2.1. Programowe kierunki działań gminy Jawor 61
2.2. Programowe kierunki działań gminy Bolków 61
2.3. Programowe kierunki działań gminy Męcinka 61
2.4. Programowe kierunki działań gminy Mściwojów 62
2.5. Programowe kierunki działań gminy Paszowice 62
2.6. Programowe kierunki działań gminy Wądroże Wielkie 63
3. Działania powiatu związane z opieką nad zabytkami, leżącymi na terenie powiatu jaworskiego, których właścicielami są inne niż jednostki samorządu terytorialnego osoby prawne oraz fizyczne 63
4. Działania informacyjne, popularyzacyjne i edukacyjne związane z promocją zabytków powiatu i walorów krajobrazu kulturowego 63
5. Ochrona krajobrazu kulturowego 64
6. Realizacja i finansowanie przez powiat jaworski zadań z zakresu ochrony zabytków 65

Załącznik 1
Wykaz zabytków nieruchomych powiatu jaworskiego
Załącznik 2
Wykaz zabytków ruchomych powiatu jaworskiego
Załącznik 3
Wykaz zabytków archeologicznych powiatu jaworskiego

I. Wstęp

Realizacja zadań w zakresie opieki i ochrony obiektów kultury, do których należą zabytki, jest ustawowym zadaniem samorządu powiatowego niezależnie od zadań realizowanych przez administrację rządową i samorządy gminne. Zgodnie bowiem z brzmieniem art. 4 ust. 1 pkt. 7 *ustawy z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie powiatowym (Dz. U. z 2001 r. Nr 142, poz. 1592, z późniejszymi zmianami)* powiat wykonuje określone ustawami zadania publiczne o charakterze ponadgminnym w zakresie kultury i ochrony dóbr kultury.

Wiodącym celem opracowania *Programu opieki nad zabytkami Powiatu Jaworskiego na lata 2009 - 2012* jest wspieranie gmin z terenu powiatu i służb konserwatorskich administracji rządowej w działaniach zmierzających do znacznej poprawy stanu zasobów zabytkowych powiatowego dziedzictwa kulturowego oraz zachowanie krajobrazu kulturowego powiatu poprzez tworzenie warunków organizacyjnych i finansowych w ramach sprawowanych funkcji opiekuńczych i ochronnych nad zabytkami w zakresie leżącym w kompetencjach samorządu powiatowego.

Bogactwo dóbr kultury, w tym zabytków, pomników przeszłości na terenach rekreacyjnie i turystycznie atrakcyjnych, wymaga ogromnych nakładów finansowo – rzeczowych i organizacyjnych na wiele lat. Zasada zrównoważonego rozwoju i priorytety rozwojowe nakazują jednak opiekę nad zabytkami powierzyć właścicielom i zarządcom jako bezpośrednim ich gospodarzom. Stąd w sferze zadań administracji powiatowej pozostaje bezpieczeństwo zabytków, wspieranie inicjatyw gminnych samorządów i inicjatyw podejmowanych przez zarządców i właścicieli w sferze opieki nad zabytkami, rozwoju kultury z wykorzystaniem zabytków. Z tego względu *Program opieki nad zabytkami Powiatu Jaworskiego na lata 2009 - 2012* wspiera tę sferę działań prorozwojowych, która ma na celu poprawę funkcjonowania materialnego dziedzictwa kulturowego, decydującego w znacznym stopniu o zasobach i walorach powiatu.

Wszelkie działania związane z rozwojem powiatu będą opierać się przede wszystkim na jego zasobach i walorach. Wykorzystanie zasobów i walorów środowiska kulturowego stanowi jedną z głównych wytycznych polityki powiatu. Przyjmuje się założenie, że procesy rozwojowe zachodzić powinny przy zapewnieniu warunków trwania i wzbogacania materialnego dziedzictwa kulturowego, którego elementem jest także substancja zabytkowa. Walory kulturowe, w tym obiekty o charakterze zabytkowym, w sposób zasadniczy świadczą zarówno o atrakcyjności krajobrazu, jak też o atrakcyjności ekonomicznej powiatu. Stanowią ponadto bazę dla rozwoju turystyki i przedsiębiorczości lokalnej. Wzrost jakości warunków życia mieszkańców powiatu wiąże się bezpośrednio z jakością powiatowej przestrzeni kulturowej. Ponadto przedstawiony *Program opieki nad zabytkami Powiatu Jaworskiego na lata 2009 - 2012* stanowić będzie podstawę do działań samorządu powiatu w zakresie organizowania przedsięwzięć służących wspieraniu samorządów gminnych w zakresie opieki nad zabytkami, ich promowania, ochrony prawnej i fizycznej.

II. Podstawy prawne i główne cele programu opieki nad zabytkami

Konstytucyjnym obowiązkiem państwa (art. 5 i 6 Konstytucji RP) jest **ochrona dziedzictwa kulturowego**. Zabytki i ich wartości niematerialne są dobrem wspólnym, a dbałość o nie zakłada art. 82 Konstytucji RP.

Głównym zadaniem polityki państwa w dziedzinie ochrony zabytków jest stworzenie mechanizmów, które dostosowałyby tę sferę do warunków gospodarki rynkowej. Planowane działania dotyczą sfery legislacyjnej, zmian organizacyjnych obejmujących konieczne rozszerzenie zakresu działań instytucji odpowiedzialnych za ochronę dziedzictwa kulturowego w Polsce oraz zmian w strategii i organizacji ochrony dóbr kultury.

Podstawę prawną sporządzenia powiatowego programu opieki nad zabytkami stanowi *ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami* (Dz. U. z 2003 r. Nr 162, poz. 1568). Ustawa wprowadza obowiązek sporządzenia przez samorządy zarówno wojewódzkie, powiatowe oraz gminne programu opieki nad zabytkami.

Zgodnie z art. 87 ust. 1 cytowanej ustawy zarząd powiatu sporządza na okres 4 lat powiatowy program opieki nad zabytkami. Powiatowy program opieki nad zabytkami podlega uchwaleniu przez Radę Powiatu, po uprzednim uzyskaniu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków. Program ogłaszany jest w wojewódzkim dzienniku urzędowym. Z realizacji programu zarząd powiatu sporządza co dwa lata sprawozdanie, które przedstawia Radzie Powiatu.

Ustawowe cele programów opieki nad zabytkami:

- włączenie problemów ochrony zabytków do systemu zadań strategicznych, wynikających z koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju,
- uwzględnianie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej,
- zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania,
- wyeksponowanie poszczególnych zabytków i walorów krajobrazu kulturowego,
- podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę zabytkami,
- określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków,
- podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

III. Uwarunkowania ochrony i opieki nad zabytkami

1. Uregulowania formalno-prawne

Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami reguluje w sposób całościowy pojęcia: zabytku, ochrony i opieki nad zabytkami, form ochrony,

kompetencje organów ochrony zabytków, w tym administracji rządowej i samorządowej, formy finansowania opieki nad zabytkami, ich ewidencjonowania, itd.

W myśl przepisów ustawy:

- **ochrona zabytków** polega na podejmowaniu przez organy administracji publicznej działań mających na celu zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie, zapobieganie zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków, udaremnianie niszczenia i niewłaściwego korzystania z zabytków, przeciwdziałanie kradzieży, zaginięciu lub nielegalnemu wywozowi zabytków za granicę, kontrole stanu zachowania i przeznaczenia zabytków, uwzględnianie zadań ochronnych w planowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska,
- **opieka nad zabytkiem** w rozumieniu ustawy sprawowana jest przez jego właściciela lub posiadacza i polega na: zapewnieniu warunków naukowego badania i dokumentowania zabytku, prowadzeniu prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku; zabezpieczeniu i utrzymaniu zabytku oraz jego otoczenia w jak najlepszym stanie, korzystaniu z zabytku w sposób zapewniający trwałe zachowanie jego wartości, popularyzowaniu i upowszechnianiu wiedzy o zabytku oraz o jego znaczeniu dla historii kultury.

Zgodnie z art. 6. *Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami* przez **zabytek** rozumiana jest nieruchomość lub rzecz ruchoma, ich części lub zespoły, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością, i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową.

- Za **zabytki nieruchome** uznaje się: krajobraz kulturowy, układy urbanistyczne, ruralistyczne i zespoły budowlane, dzieła architektury i budownictwa, dzieła budownictwa obronnego, obiekty techniki, cmentarze, parki, ogrody i inne formy zaprojektowanej zieleni, miejsca upamiętniające wydarzenia historyczne lub działalność wybitnych osobistości bądź instytucji.
- Za **zabytki ruchome** uznaje się: dzieła sztuk plastycznych, rzemiosła artystycznego i sztuki użytkowej, kolekcje, numizmaty oraz pamiątki historyczne, wytwory techniki, materiały biblioteczne, instrumenty muzyczne, wytwory sztuki ludowej i rękodzieła oraz inne obiekty etnograficzne oraz przedmioty upamiętniające wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji.
- **Zabytkami archeologicznymi** są pozostałości terenowe pradziejowego i historycznego osadnictwa, cmentarzyska, kurhany, relikty działalności gospodarczej, religijnej oraz artystycznej.

Ustawowej ochronie podlegają także nazwy geograficzne, historyczne lub tradycyjne nazwy obiektu budowlanego, placu, ulicy lub jednostki osadniczej.

Ustawodawca wyróżnia następujące formy ochrony zabytków:

- **wpis do rejestru zabytków**, który dla zabytków znajdujących się na terenie województwa prowadzi wojewódzki konserwator zabytków,
- **uznanie za pomnik historii** zabytku nieruchomego wpisanego do rejestru lub parku kulturowego, o szczególnej wartości dla kultury, przez Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej, na wniosek ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa kulturowego,
- **utworzenie parku kulturowego** w celu ochrony krajobrazu kulturowego oraz zachowania wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi

charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej; park kulturowy może utworzyć na podstawie uchwały rada gminy, po zasięgnięciu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków,

- **ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego**, dotyczące, w szczególności zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków i ich otoczenia, innych zabytków nieruchomych znajdujących się w gminnych ewidencjach zabytków oraz parków kulturowych. W studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gmin oraz w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego ustala się również, w zależności od potrzeb, strefy ochrony konserwatorskiej, obejmujące obszary, na których obowiązują określone ustaleniami planami ograniczenia, zakazy i nakazy, mające na celu ochronę znajdujących się na tym obszarze zabytków.

2. Organy ochrony zabytków

Zgodnie z art. 89 *Ustawy o ochronie zabytków* organami ochrony zabytków są:

1. Minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, w imieniu którego zadania i kompetencje w tym zakresie wykonuje Generalny Konserwator Zabytków;
2. Wojewoda, w imieniu którego zadania i kompetencje sprawuje Wojewódzki Konserwator Zabytków.

Przy ministrze właściwym do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego działa Rada Ochrony Zabytków jako organ opiniodawczo-doradczy w sprawach realizacji polityki Rady Ministrów w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami. Przy Generalnym Konserwatorze Zabytków działa Główna Komisja Konserwatorska jako organ opiniodawczy do spraw działań konserwatorskich podejmowanych przy zabytkach. Przy Wojewódzkim Konserwatorze Zabytków działa Wojewódzka Rada Ochrony Zabytków jako organ opiniodawczy w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami. Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków wraz z ośrodkami regionalnymi (dla regionu Dolnego Śląska powołany został Regionalny Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków we Wrocławiu) – zajmuje się problematyką rozpoznania, dokumentacji i ochrony dziedzictwa kulturowego.

3. Założenia wynikające z krajowego i wojewódzkiego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami

Opracowanie krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami jest ustawowym obowiązkiem Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Program krajowy określić ma cele i kierunki działań oraz zadania, które powinny być podjęte w szczególności przez organy i jednostki administracji publicznej w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami. Celem programu krajowego jest ***wzmocnienie ochrony i opieki nad tą istotną, materialną częścią dziedzictwa kulturowego oraz poprawa stanu zabytków w Polsce.*** W założeniach program ma również uporządkowanie działań w sferze ochrony zabytków poprzez wskazywanie siedmiu podstawowych zasad konserwatorskich:

- zasady primum- non nocere,
- zasady maksymalnego poszanowania oryginalnej substancji zabytku i wszystkich jego wartości (materialnych i niematerialnych),

- zasady minimalnej, niezbędnej ingerencji (powstrzymywania się od działań niekoniecznych),
- zasady, zgodnie z którą usuwać należy to (i tylko to), co na oryginał działa niszcząco,
- zasady czytelności i odróżnialności ingerencji,
- zasady odwracalności metod i materiałów,
- zasady wykonywania wszelkich prac zgodnie z najlepszą wiedzą i na najwyższym poziomie.

Wymienione zasady dotyczą postępowania konserwatorów, pracowników urzędów, restauratorów dzieł sztuki, architektów, urbanistów, budowlańców, archeologów, właścicieli i użytkowników obiektów zabytkowych.

W tezach do krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami wyznaczone zostały i następujące cele działań:

1. W zakresie uwarunkowań ochrony i opieki nad zabytkami:

a) pełna ocena stanu krajowego zasobu zabytków nieruchomych; określenie kategorii i stopnia zagrożeń;
b) pełna ocena stanu krajowego zasobu zabytków ruchomych; określenie kategorii i stopnia zagrożeń;
c) pełna ocena stanu krajowego zasobu dziedzictwa archeologicznego; określenie kategorii i stopnia zagrożeń oraz wyznaczenie stref o szczególnym zagrożeniu dla zabytków archeologicznych;
d) objęcie skuteczną i zorganizowaną ochroną przynajmniej najcenniejszych zabytków techniki;
e) pełna ocena stanu krajowego zasobu pomników historii i obiektów wpisanych na listę światowego dziedzictwa; określenie kategorii i stopnia zagrożeń;
f) ocena stanu służb i możliwości wypełniania całokształtu zadań związanych z ochroną i opieką nad zabytkami;
g) ocena stanu i stopnia objęcia opieką zabytków w poszczególnych kategoriach, doskonalenie i rozwijanie oraz podnoszenie efektywności i skuteczności instytucjonalnej i społecznej ochrony i opieki nad zabytkami;
h) udoskonalenie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych w zakresie ochrony i opieki nad dziedzictwem kulturowym i zabytkami.

2. W zakresie działań o charakterze systemowym:

a) powiązanie ochrony zabytków z polityką ekologiczną, ochrony przyrody, architektoniczną i przestrzenną, celną i polityką bezpieczeństwa państwa; realizacja powszechnych tendencji europejskich i światowych do rozszerzania pola ochrony na całe dziedzictwo kulturowe obejmujące i dobra kultury i natury (World Cultural Heritage);
b) przygotowanie strategii ochrony dziedzictwa kulturowego wytyczającej główne założenia koncepcji ochrony w Polsce; wprowadzenie jej do polityk sektorowych we wszystkich dziedzinach i na wszystkich poziomach zarządzania i gospodarowania.

3. W zakresie systemu finansowania:

a) stworzenie sprawnego systemu finansowania ochrony i opieki konserwatorskiej.

4. W zakresie dokumentowania, monitorowania i standaryzacji metod działania:

a) tworzenie systemu i stale aktualizowanych, elektronicznych baz informacji o zasobach i stanie zabytków w Polsce i ich dokumentacji; stworzenie warunków do realizacji ustawowego obowiązku dokumentowania wszystkich prac, przy wszystkich grupach i typach obiektów zabytkowych;
b) gromadzenie stale aktualizowanej wiedzy o stanie zachowania, postępach i wynikach prac konserwatorskich i restauratorskich, zagrożeniach, prawidłowości zarządzania i bezpieczeństwie użytkowania obiektów zabytkowych oraz o innych formach ochrony dziedzictwa;
c) wypracowanie i wprowadzenie szczegółowych zasad ochrony dziedzictwa w planach zagospodarowania przestrzennego; wypracowanie standardów zagospodarowania i estetyki zabytkowych przestrzeni publicznych.

5. W zakresie kształcenia i edukacji:

a) utrzymanie i doskonalenie dotychczas wypracowanego systemu kształcenia w dziedzinie konserwacji i ochrony; zorganizowanie systemu podnoszenia kwalifikacji w każdej grupie zawodowej pracującej na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego;
b) kształcenie społeczeństwa w duchu poszanowania dla autentyzmu oraz wartości materialnych i niematerialnych wspólnego, wielokulturowego dziedzictwa; budowanie klimatu społecznego zrozumienia i akceptacji dla idei ochrony i dawności zabytków odczytywanych jako źródło tożsamości, wiedzy i dumy z przeszłości, tradycji, wiedzy o sposobie życia i pracy przodków;
c) upowszechnianie wśród właścicieli i użytkowników obiektów zabytkowych znajomości zasad konserwatorskich, zasad etyki i profilaktyki konserwatorskiej; tworzenie mechanizmów ekonomicznych sprzyjających prawidłowemu traktowaniu obiektów zabytkowych.

6. W zakresie współpracy międzynarodowej:

a) wzmocnienie obecności Polski w światowym i europejskim środowisku działającym na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego i promocja polskich osiągnięć w tej dziedzinie;
b) oparcie działań na pojęciu wspólnego dziedzictwa kultury ludzkości; troska o ochronę polskiego dziedzictwa kulturowego za granicą.

3.1. Narodowy program kultury „Ochrona zabytków i dziedzictwa kulturowego" na lata 2004 – 2020

Narodowy program kultury „Ochrona zabytków i dziedzictwa kulturowego" na lata 2004 – 2020 jest elementem ***Narodowej Strategii Rozwoju Kultury na lata 2004 – 2020.*** Określa on politykę rządu wobec zabytków i dziedzictwa kulturowego. Strategiczne cele polityki państwa w sferze ochrony zabytków są następujące:

- przygotowanie skutecznego systemu prawno - finansowego wspierania ochrony i opieki nad zabytkami;
- podjęcie prac nad kompleksowym systemem edukacji na rzecz dziedzictwa;

- poszukiwanie instrumentów wzmacniających efekty działalności służby konserwatorskiej;
- ograniczenie uznaniowości konserwatorów poprzez nałożenia na nich odpowiedzialności za niezgodne z prawem postępowanie;
- intensyfikacja ochrony i upowszechniania dziedzictwa kulturowego, w tym szczególnie kompleksowa poprawa stanu zabytków nieruchomych.

Kolejnym dokumentem strategicznym przyjętym w 2005 r. przez Radę Ministrów jest ***Sektorowy program operacyjny: Rozwój kultury i zachowanie dziedzictwa kulturowego.***

Program ten rozwija cele *Narodowego Planu Rozwoju*, określając priorytety, kierunki i wysokość środków przeznaczonych na realizację zadań infrastrukturalnych z zakresu kultury i szkolnictwa artystycznego o charakterze ponadregionalnym, które będą uruchamiane z udziałem funduszy strukturalnych.

W programie sformułowano dwa priorytety działań:

Priorytet 1. Aktywne zarządzanie zasobem stanowiącym materialne dziedzictwo kulturowe.

Priorytet 2. Edukacja i administracja na rzecz ochrony i zachowania dziedzictwa kulturowego.

W ramach priorytetu 1 ustalono trzy działania:

Działanie 1.1. Budowa nowoczesnych rozwiązań organizacyjno – finansowych w sferze ochrony zabytków.

Celem głównym tego działania jest dostosowanie sfery ochrony zabytków do rzeczywistości gospodarczej. W ramach działania przewidziano prowadzenie szerokich konsultacji ze środowiskami związanymi z ochroną zabytków w celu sformułowania propozycji zmian instytucjonalnych, prawnych i funkcjonalnych w sferze dokumentacji i ochrony zabytków oraz procesu oferowania zabytków na rynku.

Działanie 1.2. Kompleksowa rewaloryzacja zabytków i ich adaptacja na cele kulturalne, turystyczne, edukacyjne, rekreacyjne i inne cele społeczne. W ramach tego działania przewidziano realizację dwóch programów:

Program: P*olskie regiony w europejskiej przestrzeni kulturowej.*

Celem programu jest przygotowanie potencjalnych wnioskodawców do opracowania kompleksowych projektów współfinansowanych z funduszy strukturalnych. W ramach programu prowadzone są specjalne szkolenia.

Program: *Promesa Ministra Kultury.*

Celem programu jest udział wkładu krajowego w montażu finansowym wybranych projektów współfinansowanych z funduszy europejskich.

Działanie 1.3. Zwiększenie roli zabytków w rozwoju turystyki i przedsiębiorczości przez tworzenie zintegrowanych narodowych produktów turystycznych.

Działanie to będzie realizowane przez programowanie i wdrażanie kompleksowych programów dotyczących markowych produktów turystycznych; działanie obejmuje pięć miast mających największą szansę na europejskim rynku turystyki kulturowej: Gdańsk, Kraków, Poznań, Warszawa i Wrocław. Do roku 2013 przewidziano realizację dwóch programów:

Program: *Narodowy Produkt Turystyczny Miasta Stołecznego Warszawy „Trakt królewski”,*

Program: *Fryderyk Chopin 2010.*

W ramach priorytetu 2 ustalono dwa działania:

Działanie 2.1. Rozwój zasobów ludzkich oraz podnoszenie świadomości społecznej w sferze ochrony dziedzictwa kulturowego.

Działanie będzie polegało na podnoszeniu wykształcenia kadr zatrudnionych w sferze ochrony dziedzictwa kulturowego oraz na rozwijaniu zainteresowań społeczeństwa problematyką ochrony zabytków.

Działanie 2.2. Ochrona i zachowanie dziedzictwa kulturowego przed nielegalnym wwozem, wywozem i przewozem przez granice.

Działanie to będzie realizowane przez wdrożenie Programu *Absent Patrymonium*, który przewiduje realizację sieci informacji wirtualnej o zabytkach wywożonych i zaginionych.

4. Gminne ewidencje zabytków

Zgodnie z art. 21. *Ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami:* „...ewidencja zabytków jest podstawą do sporządzania programów opieki nad zabytkami przez województwa, powiaty i gminy". Ewidencją zostają objęte zespoły i obiekty o istotnych, lokalnych walorach historycznych, kulturowych i krajobrazowych. Obowiązek prowadzenia gminnej ewidencji zabytków nieruchomych spoczywa na wójtach gminy (art. 22 pkt 4 *Ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami*).

Generalny Konserwator Zabytków prowadzi krajową ewidencję zabytków w formie zbioru kart ewidencyjnych zabytków znajdujących się w wojewódzkich ewidencjach zabytków, natomiast wojewódzki konserwator zabytków prowadzi wojewódzką ewidencję zabytków w formie kart ewidencyjnych zabytków znajdujących się na terenie województwa. Gminną ewidencję zabytków w formie zbioru kart adresowych zabytków nieruchomych z terenu gminy, objętych wojewódzką ewidencją zabytków, prowadzi wójt (burmistrz, prezydent miasta).

Sposób prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków określa *Rozporządzenie Ministra Kultury w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem z dnia 14 maja 2004r.*

Powiat jaworski posiada wypisy z ewidencji gminnych, objętych równocześnie wojewódzką ewidencją zabytków prowadzoną przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.

5. Powiatowy program opieki nad zabytkami a plan zagospodarowania przestrzennego województwa dolnośląskiego i akty prawa miejscowego

Kierunki rozwoju polityki przestrzennej dla województwa dolnośląskiego zostały określone w „Strategii rozwoju województwa dolnośląskiego" w 2000 r. W oparciu o zawarte w niej założenia powstał „Plan zagospodarowania przestrzennego województwa dolnośląskiego", który określa cele strategiczne rozwoju przestrzennego województwa oraz cele, zasady realizacji i kierunki polityki przestrzennej dla podstawowych systemów zagospodarowania województwa, współpracy międzynarodowej oraz ustala priorytety polityki przestrzennej województwa i kierunki polityki przestrzennej dla obszarów problemowych. Program opieki nad zabytkami powiatu jaworskiego na lata 2009 – 2012 zgodny jest z wyznaczonymi w planie zagospodarowania przestrzennego województwa celami polityki przestrzennej, zasadami ich realizacji oraz przyjętymi w planie kierunkami działań polityki przestrzennej w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego. W sferze kulturowej, obejmującej system ochrony dziedzictwa kulturowego, przyjęto w planie ogólne zasady kompleksowości działań ochronnych i rewaloryzacyjnych, łączenia ochrony

środowiska kulturowego z ochroną środowiska przyrodniczego oraz promowania regionalnych walorów dziedzictwa kulturowego.

Program opieki nad zabytkami powiatu jaworskiego na lata 2009 – 2012 zgodny jest również z dokumentami powiatowymi o charakterze strategicznym, czyli Strategią Powiatu Jaworskiego, Wieloletnim Programem Inwestycyjnym Powiatu Jaworskiego na lata 2007 – 2013 oraz Programem ochrony środowiska Powiatu Jaworskiego, a także Powiatowym planem ochrony zabytków na wypadek zdarzeń o charakterze kryzysowym i zagrożenia konfliktem zbrojnym.

W miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego gmin powiatu jaworskiego uwzględnione zostały w większości wytyczne konserwatora. Wyznaczone zostały strefy „A" i „B" ochrony konserwatorskiej, uwzględnione zostały zapisy dotyczące ochrony krajobrazu kulturowego wybranych miejscowości, strefy „W" ochrony archeologicznej oraz zapisy dotyczące ochrony stanowisk archeologicznych.

IV. Charakterystyka dóbr kultury w powiecie jaworskim i ich stan zachowania

1. Rzeźba terenu

Krajobraz powiatu jaworskiego kształtują przede wszystkim Pogórze oraz Góry Kaczawskie. Tworzą je dwa grzbiety, które są rozcinane przez źródliskową dolinę Kaczawy oraz dolinę Świdnej. Na południe od tworzonej przez nie granicy położony jest grzbiet zwany Górami Ołowianymi. Są one usytuowane nieomal równoleżnikowo, z lekkim odchyleniem na północny zachód oraz południowy wschód. Masyw Gór Ołowianych ograniczony jest od zachodu i częściowo od północy doliną Świdnej, natomiast południową granicę wytycza wartko płynący Bóbr. W kierunku południowo – zachodnim oraz zachodnim Góry Ołowiane, opadając, przechodzą w Kotlinę Jeleniogórską, a w kierunku północno – zachodnim – zaczynają graniczyć z najdalej wysuniętym na wschód ramieniem pozostałej części Południowego Grzbietu Gór Kaczawskich – Gaikiem (566 m), poprzez Przełęcz Radomierską (523 m) oraz dolinę Radomierki. W zachodniej części, od północy Góry Ołowiane zamyka rzeka Kaczawa, która wypływając spod Przełęczy Radomierskiej, biegnie równoleżnikowo aż do Kaczorowa i oddziela masyw Gór Ołowianych. Całe nieduże pasmo sięga nieomal 700 m n.p.m. w kulminacji Turzca (690 m), jego długość wynosi nieomal 7 km długości; tworzą je praktycznie w całości skały zieleńcowe, będące szeregiem malowniczych i ostro poszarpanych skałek.

Wschodni grzbiet Gór Kaczawskich jest już bardziej urozmaiconą pod względem budowy jednostką. Biegnie on w kierunku północno – zachodnim oraz południowo - wschodnim. Brak tutaj charakterystycznych, dużych wzniesień; cechą wyróżniającą są długie garby o wysokości ok. 650 m n.p.m., które dźwigają się jedynie w szczycie poręby (671 m) powyżej 670 m n.p.m. Grzbiet Wschodni jest rozcięty w dwóch miejscach dolinami potoków, które spływają ze stoków północno – wschodnich w kierunku Nysy Szalonej oraz Nysy Małej, w stronę przeciwną ku Bobrowi i Kaczawie. Nie uwzględniając Miłka (594 m) położonego nieco na uboczu, Grzbiet Wschodni podzielony jest na trzy osobne gniazda. Gniazdo północne - w kształcie położonej i odwróconej litery L - rozpoczyna od zachodu Lipna (460 m), dalej Zadora (437 m) oraz Polanka (551 m), by przez Dłużek (591 m) dojść do Marcińca (626 m), który przez dolinę Olszanki graniczy od południa z Żeleźniakiem (666 m) i Bukowinką (621 m). Wreszcie najdalej na północ Osełka (581 m) zawisa nad doliną, w

której leży Mysłów. Biegnie nią ważna szosa E-83 z Wrocławia do Jeleniej Góry. Dolina ta wraz z Doliną Świekotki oddziela kolejne gniazdo Lubrzy (669 m) i Niedźwiedzich Skałek (640 m) od poprzedniej grupy szczytów. Pasemko to, tracąc stopniowo wysokość, zakręca we wschodniej swej części ku północy małymi kulminacjami Wapników (478 m) i sąsiednich bezimiennych szczytów, sięgających jeszcze 500 m n.p.m., a kończy się górującymi nad Grudnem i Jastrowcem Bukową (431 m) oraz Grudną (424 m). Północny i południowo - wschodni skraj tej grupy tworzą Ostnik (549 m) oraz Lisianki (580 m), graniczące przez bezimienny dopływ Świdnej i Rochowicką Wodę z najbardziej na południowy – wschód wysuniętym gniazdem Poręby (671 m). Oprócz niej wyróżniają się tu: Kota (670 m), Popiel (630 m) oraz Sośniak (546 m). Pomimo największych wysokości bezwzględnych całe gniazdo ma dość wyrównaną wierchowinę, na którą wspięły się osiedla. Budowa całego tego pasma wiąże się z dużą jednostką geologiczną, siodłem Bolków – Wojcieszów. Kolejno od wschodu odsłaniają się tu utwory coraz starsze, sięgające w tzw. łupkach radzimowickich prekambru. Łupki te ciągną się równoleżnikowym pasem od Wojcieszowa aż po wysokość lipy. Kolejnym kompleksem skal osadowych są tzw. wapienie wojcieszowskie datowane na kambr. Tworzą tu jedno z wystąpień tego rodzaju skał w Sudetach, dając zarówno ciekawe zjawiska krasowe, jak i specyficzną florę wapienną. Największe wystąpienia wapieni to góry Miłek i Osełka. Dalej ciągną się one wąskim, często przerywanym pasem do Mysłowa po Nowe Rochowice. Kolejne wielkie skupisko skał wapiennych tworzą szczyty usytuowane w okolicach Grudna: Wapniki, Wysoka i Grudna. Następną serię utworów stanowią datowane na kambr górny zieleńce. Układają się szerokim pasem, tworząc zarówno gniazdo Poręby, jak i większość położonych od niej na północ szczytów. Jedynie Lubrza i Ostnik zbudowane są z kwaśnych skał wylewnych, tzw. keratofirów. Zarówno pierwsze jak i drugie tworzą liczne malownicze skałki. Drugi pas zieleńców przebiega równolegle do poprzedniego, nieco na północ od Żeleźniaka, zbudowany jest z porfirów kwarcowych pochodzenia wulkanicznego. Pogórze Kaczawskie natomiast opada ku nizinom, które zostały odmłodzone w trzeciorzędzie brzeżnym uskokiem, w głębi zaś przedstawia powierzchnię dość zrównaną oraz lekko nieckowato nachyloną ku Kaczawie.

Elementami ożywiającymi rzeźbę terenu są strome bazaltowe wypiętrzenia Łysanki, Trupnia, Czartowskiej Skały itp. Są to wzniesienia znacznie młodsze od otaczającego ich krajobrazu, gdyż w trzeciorzędzie były czynnymi wulkanami. Dziś zastygła w kominach dawnych wulkanów lawa, odporna na wietrzenie, przypomina o ich dawnej działalności. Byłych wulkanów nie brak też wśród szczytów tworzących uskok brzeżny (np. Górzec, Rataj, Bazaltowa). W krainie Pogórza nie ma ani wielkich deniwelacji ani też szczyty nie osiągają znacznych wysokości bezwzględnych, wahając się pomiędzy 350 – 400 m n.p.m., jedynie parę szczytów dźwiga się ponad 450 m. Najwyższym z nich jest noszący niezbyt sympatyczną nazwę Trupień (481 m), niewiele ustępują mu Jastrzębna (468 m) i Czartowska Skała (468 m), Rosocha (464 m). W części północno - wschodniej najwyżej dźwiga się Grabowa (403 m), stromo opadająca ku dolinie Nysy Małej, a na południu Kota koło Nowej Wsi Wielkiej. Strumienie i potoki rzeźbią szerszymi i węższymi dolinami zarówno płaskowyż, jak i krawędź uskoku brzeżnego. Szczególnie tam wiele z nich ma typowo górski charakter, dzięki stromym ścianom i często spotykanym wychodniom skalnym. Rozpatrując budowę geologiczną tego obszaru, zauważyć można bez trudu trzy jednostki o przebiegu zbliżonym do równoleżnikowego. Najbliżej grzbietu Gór Kaczawskich jest rów Świerzawy, zapadlisko tektoniczne wypełnione utworami czerwonego spągowca. W skład tej serii wchodzą różnego rodzaju piaskowce i zlepieńce, a w górnym piętrze wulkanity typu porfirów (np. wzgórze Wielisławka). Rów ten wykorzystuje częściowo dla swego biegu Nysa Mała, a dno jego stopniowo podnosi się ku zachodowi, by w okolicach Lipy osiągnąć 400 m n.p.m. Na północ od tej jednostki szerokim pasem zalegają kambrosylurskie zieleńce. Seria ta sięga mniej więcej wysokości Kondratowa, z tym że na zachód i południowy zachód od tej wsi

znów ukazują się porfiry kwarcowe, pochodzące z czerwonego spagowca. Nie brak tu również późniejszych intruzji bazaltowych – tworzących – jak zaznaczono wyżej – samotne wyróżniające się w krajobrazie pagóry. Najważniejsze z nich to: Czartowska Skała, Muchowskie Wzgórze, Rataj i Bazaltowa Góra. Ostatnią wreszcie jednostką geologiczną jest leżący na północ od Kondratowa tzw. synklinarny rów Leszczyny. Teren ten w końcu permu był zatoka morską o zmieniającym się zasięgu. I tak mamy tu do czynienia z osadami cechsztyńskimi złożonymi z różnorodnych zlepieńców, piaskowców, wapieni i margli okruszcowanych siarczkami miedzi (kopalnia „Lena"). Dalej na zachód występuje pstry piaskowiec torfowy uformowany w okresie cofnięcia się zalewu morskiego, wreszcie w okolicach Wilkowa występują osady górnej kredy, a więc cienkowarstwowe wapienie, piaskowce ciosowe i margle turońskie. W większym obszarze występowania wytworów cechsztyńskich koło Nowego Kościoła znów mamy do czynienia z okruszcowaniem związkami miedzi, eksploatowanymi do niedawna w kopalni o tej samej nazwie. Na wschód od niecki, tam gdzie nie sięgał zalew morski, występują tzw. serie łupków Gór Kaczawskich (łupki łyszczykowe i bezłyszczykowe, łupki krzemionkowe). Przy samym brzegu uskoku znajduje się wąski pas masywnych, słabo złupkowanych zieleńców. I tu podobnie jak w poprzednim obszarze nie brak wzgórz bazaltowych (Czerwona Skała, Łysanka, Trupień, Wilkołak, Rosocha i Górzec). Trzeba jeszcze dodać, że obszar pomiędzy uskokiem Jerzmanic (biegnący od Prusic do Jerzmanic) z teoretycznym przebiegiem uskoku brzeżnego, leżącym bardziej na północ, wypełniają pod pokrywą trzecio – i czwartorzędu również łupki serii Gór Kaczawskich.

Inną niewielką jednostką morfologiczną, o której należy wspomnieć, jest Pogórze Bolkowskie, które rozciąga się od strony południowo – wschodniej podnóży Gór Kaczawskich oraz Wałbrzyskich. Na kierunku od Nysy Małej na północ ku Strzegomce na południe i północny – wschód naturalną granicą jest uskok brzeżny. Pogórze stanowi bardzo zrównaną powierzchnię pod względem rzeźby, która pokryta jest pagórkami o łagodnym charakterze, na której tle wyróżnia się dolina Nysy Szalonej położona na wschód od Bolkowa. Dolina ta pokryta jest grubymi pokładami osadów lodowcowych oraz rzecznych, położonych na skalach z okresu Permu. W północno wschodniej części Pogórza wzdłuż brzegu Nysy rozciąga się pasmo, które w kulminacyjnym punkcie Okrąglaka (391 m) osiąga około 400 m n.p.m. Dzieli się ono na dwie odnogi, z których ta na północy kończy się wzniesieniem Psia Górka (307 m), a na wschodzie - Kociskiem (315 m). Są to ostatnie wzniesienia pasma Sudetów, które tworzą tutaj znacznie cofniętą i obniżoną erozją krawędź uskoku brzeżnego. Składają się na nie głównie piaskowce, łupki oraz zlepieńce, a więc utwory permskie. Na północ od Bolkowa zalega wielka czapa złożona z porfirów, która sięga w kierunku północnym aż wsi Kwietniki i opada w stronę doliny Przyłęcznicy stromym urwiskiem. Tworzą one wzgórze, na którym położony jest zamek w Świnach oraz wzniesienie Popielowa (364 m) i Swarna (389 m) .W kierunku zachodnim wyróżnia się wzniesienie Młyniczna (454 m).Tutejsza budowa geologiczna składa się z ordowickich fyllitów oraz łupek krzemionkowych i graptolitowych z syluru. Pomiędzy Młyniczną a wspomnianą wcześniej położoną na północ od Bolkowa czapą porfirów występuje obniżenie, które wypełnione jest utworami permskimi. Sam Bolków położony jest na zboczu wzgórza diabazowo – zieleńcowego, które tworzy urwisko stromo opadające, niemalże pionowo spod murów tamtejszego zamku ku Nysie Szalonej. W kierunku zachodnim od Bolkowa krajobraz przechodzi w równinę, bowiem występuje tutaj zjawisko zapadliska tektonicznego, na które składają się wypełnienia utworami czerwonego spągowca. W okresie lodowcowym istniało tutaj wielkie jezioro. Położone natomiast na północny wschód od Bolkowa wzgórza stanowią już bardziej urozmaicony krajobraz i zbudowane są z kambryjskich łupków zieleńcowych (w rejonie wsi Sady występują również diabazy). Spośród nich najwyższym wzniesieniem jest Długa Góra (488 m n.p.m.). Po stronie wschodniej w rejonie Dobromierza tworzą się

kambryjskie zieleńce; wzgórza najbardziej tutaj charakterystyczne to Gałka (434 m), Wieżyca (395 m) oraz Twardota (381 m).

Góry Wałbrzyskie to najdalej wysunięta na południu jednostka morfologiczna a właściwie jej skrawek. Znajdują się na tym obszarze wzniesienia Truskolas (610 m), Młynarka (591 m) oraz Bukowa (517 m), które rozciągają się równoleżnikowo w kierunku wschodnim od Domanowa. Składają się na nie zlepieńce dolnokarbońskie. Grzbiet ten rozcięty jest na dwie połowy głęboką przełęczą, przez którą przepływa potok Ochodnik.

Małym skrawkiem Pogórza położonym na terenie powiatu jest także Pogórze Wałbrzyskie. Składają się na nie szczyty Sosnowica (421 m), Czartki (413 m) oraz Wały (447 m), na których budowę składają się utwory kambryjskie. W kierunku na zachód wzniesienia te opadają w stronę doliny rzeki Strzegomki, która jest zarazem granica pomiędzy nimi a Pogórzem Bolkowskim. Stoki odchodzące w kierunku wschodnim są natomiast łagodne, a zarazem tworzą sudecki uskok brzeżny.

Na część nizinną składają się Wzgórza Strzegomskie, stanowiące gniazdo granitowych pagórów, które są od siebie izolowane szerokimi obniżeniami. Obszar równiny jaworskiej jest urozmaicany przez samotne bazaltowe wzgórza. Równina ta przechodzi w łagodnie w Nizinę Śląską, a jej środkiem płynie Nysa Szalona, która niczym się nie wyróżnia w krajobrazie. Obszar ten składa się w większości z serii łupkowych, które są bardzo zbliżone do tych występujących często na terenie Gór Kaczawskich. Granitowy masyw Wzgórz Strzegomskich powstał przez intruzję magmy w te formacje prawdopodobnie podczas orogenezy waryscyjskiej. Oprócz wzgórz strzegomskich granity ciągną się szerokim pasem pod cienką pokrywą trzeciorzędu na zachód od nich aż po uskok brzeżny. Północne ramię Wzgórz Strzegomskich budują utwory ordowickie oraz sylurskie (łupki krzemionkowe, fyllity oraz szarogłazy. W rejonie Męcinki oraz Chroślic, a także nieistniejącej już wsi Żarek, położona jest wielka czapa bazaltu, będąca pozostałością po wylewach lawy w trzeciorzędzie. Na te utwory w trzeciorzędzie oraz czwartorzędzie płynące wody naniosły grubą warstwę osadów i lodowiec dodał swe charakterystyczne utwory. Z trzeciorzędu pochodzą różnorodne iły, żwiry oraz piaski o miąższości do 100 m z występującymi w okolicach wsi Sichów ławicami węgla brunatnego. Okres lodowcowy zostawił tu niezbyt grube, sięgające najwyżej 10 m miąższości gliny zwałowe, piaski oraz iły. W rzeźbie terenu śladem jego działalności są przykładowo pagórki koło Prusic oraz Sichowa. Z kolei utwory moreny dennej wypełniają rów pomiędzy krawędzią Sudetów a wzniesieniami Wzgórz Strzegomskich zwany obniżeniem podsudeckim. W końcu w okresie cofania się lodowca wiatry naniosły produkt wietrzenia, tworzące dziś pokłady gleb lessowych w okolicach Mściwojowa. Ostateczny, ciągle zmienny kształt nadaje rzeźbie bieżąca działalność wód i atmosfery (np. terasy narzeczne Nysy Szalonej).

Równie ważny jest Sudecki Uskok Brzeżny, który dzieli krajobrazowo teren powiatu jaworskiego. Jest jedną z ważniejszych linii w części południowo – zachodniej Polski. Ciągnie się od okolic miasteczka Jesenik w Czechach do Bolesławca. Struktura ta w morfologii tworzy bardzo wyraźną morfotektoniczną skarpę na 200-kilometrowym odcinku od miejscowości Zulov w Czechach na południowym wschodzie aż po Złotoryję na północnym zachodzie. Na terenie powiatu jaworskiego jest najbardziej widoczny w obszarze gminy Męcinka, biegnąc po linii Świebodzice - Chełmiec – Złotoryja w tych okolicach, dzieli obszar gminy na dwie części – północno – wschodnią, będącą częścią Niziny Śląsko – Łużyckiej oraz Przedgórza Sudeckiego a południowo – zachodnią – częścią fragmentu Pogórza Kaczawskiego.

2. Przyroda powiatu jaworskiego

Szata roślinna na terenie powiatu jest bogata, ale jednocześnie zróżnicowana. Ta charakterystyka jest zależna od ukształtowania powierzchni, ilości wód, zbiorników,

warunków klimatycznych. Największym skupiskiem fauny i flory jest Park Krajobrazowy „Chełmy". Występuje tu 41 gatunków roślin naczyniowych podlegających ochronie oraz wiele rzadkich i ginących okazów. W Wąwozie Myśliborskim, w parku, występuje jedyne w Sudetach stanowisko paproci o nazwie „języcznik zwyczajny".

Można tu spotkać również rzadkie, chronione rośliny, takie jak: barwinek pospolity, lilia złotogłów, storczyki, paprocie, wawrzynek wilcze łyko, ponadto także drzewa chronione: jarząb brekina, brzoza czarna, cis. Bardzo bogato reprezentowany jest tu świat zwierząt. Występują liczne gatunki płazów i gadów, 117 gatunków ptaków oraz 37 gatunków ssaków, m.in.: liczna populacja muflonów, także sarny, dziki, jelenie oraz kuny, lisy i borsuki.
Drugim ośrodkiem bogatym w rośliny oraz zwierzęta jest zbiornik Słup wraz z okolicą. Jego wieloletnia gospodarka wodna spowodowała bogaty rybostan, na który składa się 18 gatunków ryb. Występują tu: amur biały, boleń, karaś, karp, leszcz, krab, lin, jazgacz, okoń, jaż, płoć, sandacz, rozpiur, pstrąg tęczowy, zdręga, ukleja, szczupak i tołpyga biała. Z uwagi na obfity rybostan konieczne jest obniżanie ilości ryb, żywiących się zooplanktonem, poprzez odłowy i faworyzację dużych drapieżników. Jest to niezbędne dla utrzymania jakości wody. W zbiorniku masowo występuje małż racicznica, co przy obniżeniu lustra wody powoduje negatywne zjawiska gnicia szczątków i wydzielania się fetoru. Nad brzegami grasują duże ilości owadów, a rozległe tereny rozmokłe, trawy i krzewy sprzyjają gniazdowaniu dużej ilości ptactwa wodnego. Wiele z ptaków gniazduje wokół zbiornika, a część z nich pozostaje nawet w okresie zimy. Prowadzone w latach 1991-1997 badania i obserwacje ornitologiczne wskazały, że na terenie zbiornika przebywa około 90 gatunków ptaków, z czego 60 gatunków przylatuje tu regularnie. Z grupy ptaków wodno - błotnych występują rzadkie ptaki w ilości 30 gatunków w górnej części akwenu. Wśród nich znajduje się 17 gatunków ptaków zagrożonych wyginięciem, do których należą: derkacz, błotniak łąkowy, sieweczka obrożna, bąk, kropiatka, rybitwa czarna, srokosz, bocian czarny, krwawodziób, cyranka, cyraneczka, zimorodek, puidźka, dźiwania, krakwa, perkoz rdzawoszyi, perkozdwuczuby, perkozek, zausznik, błotniak stawowy, głowienka, łabędź niemy, czernica, sieweczka rzeczna, kokoszka wodna, trzcinak, mewa śmieszka, brzegówka.

W okresie lęgowym gniazduje tu około 300 par lęgowych. Służby ornitologiczne zamierzają w przyszłości utworzyć na terenie akwenu górnego Rezerwat Ptactwa. Ważne miejsce zajmuje tu również jesienne legowisko gęsi zbożowej będącej jednym z największych noclegowisk gęsi w Polsce. Jesienią przebywa tu ponad 6 tysięcy tych ptaków, co oznacza, że ilość ta spełnia światowe kryteria ostoi gęsi, gdyż wartość progowa wynosi 3700 osobników. Ornitolodzy zamierzają objąć cały zbiornik i otoczyć go ochroną poprzez utworzenie zespołu krajobrazowego z wprowadzeniem zakazu wstępu na teren zbiornika górnego w okresie lęgowym (od marca do sierpnia). Biorąc pod uwagę, że otulina Parku Krajobrazowego „Chełmy" sięga południowej strony brzegu zbiornika, to zwykły zabieg przeniesienia granicy otuliny na stronę północną lustra daje szansę na objęcie akwenu całkowitą ochroną. Wpłynie to pozytywnie na ochronę przyrodniczą, ale jednocześnie zablokuje możliwość perspektywicznego zagospodarowania zbiornika i jego okolic turystycznie, także wykorzystania zbiornika jako kąpieliska i miejsca na przyszłą przystań sprzętu pływającego.

Znaczną powierzchnię powiatu pokrywają lasy (ponad 20%). Są one rozmieszczone nierównomiernie, a na pogórzu i w górach tworzą spore kompleksy. Są to lasy mieszane i liściaste, także iglaste. Większość ich występuje w południowej części powiatu. Na części nizinnej kompleksy leśne przypominają swoim składem zespoły parkowe. W drzewostanie występują: dęby, groby, wiązy, jawory. W części podgórskiej są obecne: dąb, grab, jawor, modrzew i świerki. W części górzystej występują głównie świerki.

Do walorów przyrodniczych należą również stare parki, głównie podworskie, z wieloma okazami wiekowych drzew. Spotyka się tu gatunki rzadkie, np.: tulipanowiec amerykański w Paszowicach oraz Sichowie, cisy w Jakuszowej, lipy drobnolistne o obwodzie pnia od 400 do 745 cm w Muchowie i Chełmcu, dęby szypułkowe w Grobli, klony w Jaworze, także buki, świerki i czarną olszę w okolicach Grobli. Ważną osobliwością drzewostanu w parkach i poza nimi są pomniki przyrody. Znaczącą grupę stanowią także drzewa i rośliny występujące wzdłuż dróg komunikacyjnych, polnych, także wzdłuż rzek, potoków i wokół zbiorników, które wraz z lustrami wody tworzą niezapomniane urokliwe miejsca. Osobną grupę walorów przyrodniczych stanowią pomniki przyrody. Występują one głównie na terenach z zielenią ogólnodostępną, to jest w parkach, zieleńcach i ciągach ulicznych. Niektóre występują na podwórzach zwartej zabudowy miejskiej. W ostatnim okresie pomniki te zostały otoczone opieką, co uwidacznia się w tym, że samorządy je zinwentaryzowały oraz oznakowały. Osobliwością przyrodniczą jest krasnorost *Hildebrandia rivularis* występujący w potoku Jawornik na terenie Wąwozu Myśliborskiego. Jego występowanie oznacza wysoką czystość wody w potoku jak i powietrza w Wąwozie Myśliborskim.

Kolejną grupę walorów przyrodniczych stanowią pomniki przyrody nieożywionej. Niektóre z nich opisane są w części dotyczącej walorów krajobrazowych. Najważniejszą część tych pomników stanowią osady utworzone z większych części zakrzepłej lawy wulkanicznej, głównie magmowej. W skutek oddziaływania czynników krajobrazowych zmieniły one swoja pierwotną formę i utworzyły skałki ostańcowe. Te osobliwe formy skalne są dziś uznane za pomniki przyrody z uwagi na ich atrakcyjność krajobrazową, geologiczną oraz występowanie w symbiozie wraz z roślinami, porostami i mchami. Najciekawsze z nich występują na terenie Parku Krajobrazowego „Chełmy”, głównie w Wąwozie Myśliborskim. Do najciekawszych zaliczają się takie ostańce jak: „Maczuga”, „Czartowska Skała” we wsi Pomocne będąca stożkiem wulkanicznym, „Małe Organy” bazaltowe na wzgórzu Rataj w Myśliborzu.

Poza pomnikami pochodzenia wulkanicznego występują również pomniki przyrody będące osobliwością ze względu na swój kształt i wielkość lub związane są z legendą. Do tego typu pomników należy: kamień św. Jadwigi w Wądrożu Wielkim będący wychodnią kwarcu.

3. Walory krajobrazowe powiatu

Nieodłącznym elementem powiązanym z przyrodą są walory krajobrazowe. Krajobraz zarówno w skali makro jak i mikro jest podstawowym elementem zainteresowania każdego turysty. Stanowi on bowiem tło właściwego waloru poznawczego. Na ukształtowanie pejzażu na terenie powiatu jaworskiego wpłynęły sudeckie cykle krajobrazotwórcze:

- cykl alpejski urzeźbiający Sudety, dla którego charakterystyczne są utwory triasowe,
- okres orogenezy alpejskiej, w którym nastąpiło odmłodzenie rzeźby terenu, szczególnie w Sudetach; z tego okresu pochodzą wody mineralne występujące w okolicy Bolkowa tzw. glauberskie.

Krajobraz powiatu jaworskiego na znacznej powierzchni został ukształtowany w różnych okresach geologicznych. Największą powierzchnię terenu zajmują pozostałości polodowcowe, a także z okresu wypiętrzeń wulkanicznych. Resztę dokonały procesy wietrzenia i erozji, także działalność człowieka zmieniająca rzeźbę terenu.

Poza Równiną Jaworską znaczną część krajobrazu stanowią wzniesienia i lasy. Pełniły one od najdawniejszych czasów rolę ochronną dla żyznego obszaru rolnego powiatu. Na terenach, które uległy procesom wietrzenia, pozostały jeszcze wzniesienia powulkaniczne

o nazwie: Czartowska Skała, Mszana, Obłoga, Owczarek, Rataj z tak zwanymi „Małymi Organami Myśliborskimi”.

W okolicy uskoku sudeckiego występują wzniesienia bazaltowe, m.in.: Górzec (445 m.n.p.m.) i Bazaltowa (360 m n.p.m.). Są to pozostałości wypiętrzeń wulkanicznych. W dolinach potoków: Jawornika, Staruchy oraz Gajki występują dolinki wciosowe będące konsekwencją tych wypiętrzeń. Na południowo - wschodniej części powiatu podobne dolinki można zaobserwować w biegu Nysy Małej i jej dopływów Młynówki oraz Rogoziny. Sama Równina Jawora to obszar niżowy, pofałdowany, osadów trzecio i czwartorzędowych, ożywione nieco wzgórzami bazaltowymi w okolicy Męcinki i Piotrowic. Wśród walorów krajobrazowych należy wymienić doliny wciosowe, mające charakter wąwozów, które otoczone są szczególną ochroną. Na tym terenie tworzone są rezerwaty krajobrazowe. By nie pozbawić turysty przyjemności poznawania krajobrazu dolinkowego i występujących tam walorów przyrodniczych przyrody ożywionej i nieożywionej, tworzy się ścieżki przyrodniczo - dydaktyczne, spacerowe, trasy rowerowe oraz punkty widokowe. Także szlaki turystyczne opracowane przez PTTK wspólnie z innymi instytucjami i przy pomocy specjalistów od turystyki przebiegają w miejscach krajobrazowo - atrakcyjnych. Umożliwiają one najlepsze wykorzystanie wielostronności jednoczesnego dostrzegania wszystkich walorów turystycznych.

Zwiedzanie niepowtarzalnych pejzaży skomponowanych przez naturę umożliwia sieć twardych dróg. W sezonie turystycznym krajobrazy można podziwiać nie tylko z pojazdów prywatnych, ale także w czasie przejazdów zielonymi liniami autobusowymi, jakie uruchamiane są na terenach godnych zwiedzania.

Ogromny walor krajobrazowy powiatu jaworskiego stanowią lasy i parki. Podstawową grupę tworzą lasy, będące w zasobie Nadleśnictwa Jawor w ilości 14,7 ha, oraz lasy administrowane przez samorząd powiatowy. Spośród parków należy wymienić tzw. założenia parkowe tworzone od średniowiecza do współczesności w różnych rejonach powiatu, głównie jako otoczenie zespołów dworskich. Krajobraz ten uzupełniają zbiorniki wodne, w większości będące efektem zagospodarowania zagłębień terenowych przez człowieka. Największe z nich to zbiornik Słup i Mściwojów. Występuje także spora ilość stawów tworzonych na korytach rzecznych, które oprócz walorów krajobrazowych mają jeszcze walor rekreacyjny i sportowy związany z wędkarstwem. Całość krajobrazu dopełniają wartkie nurty potoków górskich i rzek: Wierzbiaka, Nysy Szalonej, Nysy Małej i ich dopływów.

Roślinność występująca na terenie zbiorników, w lasach, na terenach górskich, także świat fauny, tworzą wizualnie dla powiatu spore perspektywy rozwoju turystyki dotychczas jeszcze niewykorzystane.

4. Parki krajobrazowe

Na terenie powiatu jaworskiego znajdują się dwa parki krajobrazowe – Rudawski Park Krajobrazowy w okolicach Kaczorowa (pow.15 705 ha, pow. otuliny 6 600 ha) oraz Park Krajobrazowy „Chełmy” o łącznej pow. 159, 9 km kw., z otuliną o pow. 124, 7 km kw., położony we wschodniej części Pogórza Kaczawskiego, w Sudetach Zachodnich, obejmujący tereny gmin: Jawor, Paszowice, Męcinka, Bolków, a także częściowo tereny sąsiednich powiatów – legnickiego (gmina Legnica) oraz złotoryjskiego (gmina Złotoryja). Utworzony został 29 czerwca 1992 r., na jego obszarze wydzielone zostały 4 rezerwaty (rezerwat przyrody Wąwóz Myśliborski o charakterze florystyczno – geologicznym, rezerwat przyrody Wąwóz Lipa o charakterze florystyczno – geologicznym, rezerwat przyrody Wąwóz Siedmicki o charakterze skalno – florystycznym, rezerwat przyrody Nad Groblą o charakterze leśno – krajobrazowym).

Rudawski Park Krajobrazowy utworzony został w 1989 r.; obejmuje, oprócz terenów gminy Bolków w powiecie jaworskim także tereny gmin Janowice Wielkie, Mysłakowice (powiat jeleniogórski), Kamienna Góra i Marciszów (powiat kamiennogórski). Na jego obszarze położone są Rudawy Janowickie wspólnie z Górami Sokolimi, Góry Ołowiane oraz Góry Lisie i Wzgórza Karpnickie. Przez jego obszar przepływa rzeka Bóbr. Formy skalne na jego obszarze są bardzo urozmaicone – składają się z granitów, zieleńców, zlepieńców, gnejsów oraz amfibolitów.

5. Walory turystyczne

Walory turystyczne to takie elementy środowiska przyrodniczego lub kulturowego, które stanowią lub mogą stanowić cel ruchu turystycznego. Jest to zarówno główny cel, w sposób zasadniczy przyczyniający się do ukierunkowania przyjazdu, jak i cel poboczny, uwzględniany z okazji przyjazdu bądź pobytu w danym regionie czy miejscowości. Walory turystyczne można ogólnie podzielić na dwie grupy zasadnicze: wypoczynkowe i poznawcze (krajoznawcze):

- w grupie walorów wypoczynkowych umieszczamy te, które sprzyjają przede wszystkim poprawie kondycji fizycznej i psychicznej uczestników; wyróżniamy walory: wód, klimatu i ukształtowania powierzchni oraz przyrody ożywionej;
- wśród walorów poznawczych (krajoznawczych) wyróżniamy walory przyrodnicze i kulturowe; walorem krajoznawczym można określić obiekt materialny lub przejaw kultury duchowej, który stanowi przedmiot zainteresowania turysty.

Zarówno w grupie walorów wypoczynkowych jak i poznawczych znajdziemy walory pochodzenia naturalnego i antropogenicznego.

Na terenie powiatu jaworskiego występują walory przyrodnicze, takie jak np.: duże kompleksy leśne, znaczna ilość wytyczonych i oznakowanych szlaków turystycznych, w tym położona na terenie Parku Krajobrazowego „Chełmy” i prowadzona działalności gospodarstw agroturystycznych.

Najciekawszym i najatrakcyjniejszym miejscem sprzyjającym rozwojowi turystyki i rekreacji jest Park Krajobrazowy „Chełmy” wraz z Wąwozem Myśliborskim, gdzie znajdują się malownicze krajobrazy, zabytkowe kościoły i pałace, ślady średniowiecznych grodzisk i liczne atrakcje przyrodnicze. Na terenie Parku Krajobrazowego „Chełmy” funkcjonuje Centrum Edukacji Ekologicznej i Krajoznawczej organizujące warsztaty ekologiczne.

Park Krajobrazowy „Chełmy” jest zdecydowanie najważniejszym walorem turystycznym powiatu jaworskiego. Utworzony został w 1992 r. Obejmuje część gmin Męcinka, Paszowice i Złotoryja w powiatach Jawor i Złotoryja. Jest to park o powierzchni 159,9 km^2 z otuliną 124,7 km^2. Celem utworzenia Parku stała się potrzeba zachowania, popularyzacji i upowszechniania wartości tego terenu w warunkach racjonalnego gospodarowania. Występuje tu klimat typowy dla Przedgórza Sudetów ze średnią roczną temperaturą ok. 8°C. Lasy zajmują połowę obszaru parku. Tutejsze lasy liściaste należą do najlepiej zachowanych na całym obszarze Sudetów. Osobliwością Parku są dwa rzadkie zespoły leśne – jaworzyna górska oraz las klonowo – lipowy. W Parku występują aż 44 gatunki roślin naczyniowych chronionych w Polsce, z których wiele posiada w tym regionie swoje jedyne stanowiska Walorem tego obszaru jest zróżnicowania i bogata fauna. Teren Parku Krajobrazowego „Chełmy” bogaty jest również w zabytki kultury materialnej. Znajdują się tu liczne grodziska i fragmenty wałów obronnych, średniowieczne założenia wielu osad

wiejskich, zabytki pozostałe z czasów cystersów, jak również liczne ślady dawnej działalności górniczej i hutniczej. „Chełmy” stanowią zatem wielki atut dla powiatu jaworskiego.

Istotnym elementem do prowadzenia rekreacji jest bliskość zbiornika wodnego „Słup”, gdzie występuje około 20 gatunków ryb takich jak: pstrąg tęczowy, szczupak, sandacz, sum, leszcz, karp, amur i wiele innych. W okresie ptasich migracji zbiornik stanowi wielką ostoję ptaków wodnych. Stwierdzono tu występowanie 57 gatunków ptaków z grupy wodno-błotnych. W pobliżu Bolkowa występują również złoża wód mineralnych.

Informacje dotyczące turystyki, historii, zabytków oraz imprez kulturalnych znajdują się na stronach internetowych gmin z terenu powiatu jaworskiego:

- www.jawor.pl,
- www.bolkow.pl,
- www.mecinka.pl,
- www.msciwojow.pl,
- www.paszowice.pl,
- www.wadrozewielkie.pl.

6. Historia powiatu jaworskiego

Teren powiatu jaworskiego charakteryzuje ogromna liczba zabytków. Ponad 300 z nich jest zaewidencjonowana w rejestrze Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków we Wrocławiu.

Teren ziemi jaworskiej został zaludniony około 1300 – 300 lat p.n.e. Świadczy o tym odkryty w latach 1880 – 1910 łańcuch grobów ciałopalnych, w których odkopano ponad 1000 urn - popielnic na terenie ciągnącym się od Starego Jawora do Brachowa, a także w miejscowości Zębowice. Z tego okresu znaleziono również ślady osad w ogrodzie Sądu Miejskiego na terenie dzisiejszego Placu Seniora oraz na terenie zamku Piastowskiego. Sądzi się, że były to osady obronne zlokalizowane na półwyspach jeziornych. Z tych stanowisk archeologicznych wydobyto ogromną ilość naczyń wykonanych z wypalanej gliny, które były wytworem kultury łużyckiej. Prezentuje je częściowo jaworskie Muzeum Regionalne. Historycy czescy i polscy, m.in. L. Kozłowski i J. Kostrzewski widzą w plemionach kultury łużyckiej – Prasłowian.

Walory archeologiczne i historyczne początków historii Śląska z okresu VI – IX wieku są bardzo skromne. Badania archeologów potwierdziły, że ludność powiatu jaworskiego znosiła w tym okresie osady obronne, zwane grodami. Potwierdzono je w badaniach archeologicznych na Winnej Górze koło Piotrowic, Zamkowej Górze koło Chełmca, Górze Rataj koło Myśliborza oraz na Górzcu koło Męcinki. Do dziś Gródki te są walorem turystycznym i historycznym powiatu, bowiem przebiegają przez nie szlaki komunikacyjne i turystyczne. W X i XI wieku teren dzisiejszego powiatu zamieszkiwało plemię Trzebowian, jedno z sześciu plemion zamieszkujących w tym czasie Śląsk. Plemię to wchodziło w skład państwa wielkomorawskiego.

Po upadku Wielkich Moraw terytorium dzisiejszego powiatu znalazło się w granicach państwa czeskiego. W 990 roku Mieszko I odebrał Czechom Śląsk i tym samym powiat jaworski przeszedł pod panowanie Piastów. Ten rok datuje się jako początek istnienia powiatu jaworskiego w granicach Polski. Potwierdzają to także kroniki Thietmara – kronikarza merseburskiego. Do roku 1241 Jawor i ówczesna ziemia jaworska pozostaje pod wpływem

książąt piastowskich. Najazd Mongołów w 1241 roku na Śląsk spowodował ogromne wyludnienie miasta i okolicznych miejscowości. Przyczyną tego była również bitwa pod Legnicą. Walory historyczne tego okresu egzemplifikuje Muzeum Bitwy pod Legnicą w Legnickim Polu. Śmierć Henryka Pobożnego, wyludnienie, doprowadziły do osłabienia powiatu i rozpadu monarchii henrykowskiej. Miasto Jawor, lokowane na prawie magdeburskim przyjęło jako patrona, postać św. Marcina – żołnierza rzymskiego, odcinającego mieczem połę płaszcza i okrywającego nim biedaka. W tym czasie kult św. Marcina był rozpowszechniony w całej zachodniej Europie.

Na terenie miasta postawiono w XIII wieku dwa kościoły, m.in. kościół pod wezwaniem św. Marcina – patrona miasta oraz kościół św. Barbary – patronki górników, których znaczna liczba poległa w bitwie legnickiej. W tym samym czasie prawdopodobnie istniała bożnica żydowska, gdyż wspomina o niej księga z 1364 roku. Z zachowanych dokumentacji i przekazów wiadomo, że w XIV wiecznym Jaworze istniała wydzielona dzielnica żydowska, w której koncentrowało się życie religijne Żydów. Funkcję synagogi spełniała wówczas obecna kaplica św. Wojciecha. W 1729 roku została ona przebudowana przez kościół chrześcijański i pełniła rolę najpierw kaplicy szpitalnej, a obecnie jest kaplicą chrzcielną parafii rzymsko – katolickiej.

Jeszcze przez kolejne lata panowania Piastów Jawor należał do miast rozwijających się. Z tego okresu zachował się Zamek Piastowski wraz z murami obronnymi, a także Baszta Anioła. Część z tych obiektów posiada zmienioną architekturę, lecz do dziś stanowią istotne walory historyczne i turystyczne powiatu.

Wiek XIII przyniósł na terenie powiatu ogromną tragedię mieszkańcom. Brak utrzymania podstawowych wymagań sanitarnych w miastach spowodował wystąpienie epidemii dżumy, zwanej przez mieszkańców „mrowią zarazą”. Choroba ta przenoszona przez szczury, których w miastach były ogromne ilości, zdziesiątkowała większość powiatu. Zmarłych grzebano w fosie, w okolicy Wieży Strzegomskiej, wzdłuż murów obronnych przy klasztorze. Ten niedostępny dla mieszkańców, XIII – wieczny krajobraz niemal w całości zachował się do dnia dzisiejszego. Być może, że w niedługim czasie walory tego miejsca zostaną udostępnione dla celów turystycznych, bądź jako miejsce do nauki historii. W okresie Piastów znaczne piętno działalności gospodarczych pozostawili na terenie powiatu zakonnicy w białych habitach – cystersi. Prepozytura istniejąca do dziś w Słupie, z grandią cysterską w Winnicy, jest przykładem ich działalności. Stanowią one dziś dla powiatów jaworskiego i legnickiego niewątpliwy walor turystyczny. W 1346 roku na terenie powiatu jaworskiego i świdnickiego Bolko II utworzył księstwo świdnicko – jaworskie. W tym okresie powiat jaworski rozwijał się bardzo dynamicznie. Po śmierci księcia rządy w księstwie świdnicko – jaworskim objęła do 1392 r. księżna Agnieszka. Okres ten symbolizuje ufundowana tablica pamiątkowa umieszczona na budynku zwanym Pałacem Agnieszki przy ulicy Legnickiej w Jaworze.

Spadkobiercą Jawora po śmierci Agnieszki stał się Wacław IV Luksemburski – król czeski, a powiat jaworski stał się wtedy prowincją królewską. Lwy czeskie zdobią dzisiaj niektóre budynki miasta. W latach 1485 – 1489 trwała budowa klasztoru bernardyńskiego, który do dziś stanowi wspaniały walor historyczny i turystyczny. Urządzono w nim Muzeum Regionalne, a w kościele przyklasztornym Galerię Malowideł Ściennych i Śląskiej Sztuki Sakralnej. Zgromadzone tu zbiory rzeźb, tryptyków, fresków, wraz z odsłonięciami malowideł w prezbiterium kościoła, stanowią znaczną atrakcję powiatu. W tej scenerii odbywają się dzisiaj ważne spotkania głów państwa. Między innymi przyjmowany był tu prezydent Rzeczypospolitej Polskiej Aleksander Kwaśniewski oraz premierzy: Rzeczypospolitej Polskiej: Jerzy Buzek i Czech – Milosz Zeman. Także ministrowie i wojewodowie mieli

zaszczyt być podejmowani w tym obiekcie przez Starostę Powiatu w czasie ważnych wydarzeń powiatowych.

W latach 1510 – 1538 w ramach rozbudowy fortyfikacji miejskich wzniesiono drugi pierścień murów obronnych z czteroma bastejami między bramami miejskimi. Umożliwiały one skuteczną obronę miasta. Do dziś zachowała się wieża Baszty Strzegomskiej, Zamek Anioła – znaczny fragment murów obronnych obok kościoła parafialnego. Prawdopodobnie w tym czasie wybudowano również Ratusz, który w kolejnych wiekach został przebudowany. Obecny datuje się na drugą połowę XIX wieku. Z dawnego Ratusza zachowała się jedynie gotycka wieża, zwieńczona barokowym hełmem z latarnią i kamiennymi rzeźbami, przedstawiającymi władców ziemi jaworskiej. Stanowi on dziś jeden z ciekawszych walorów na Dolnym Śląsku.

Ratusz posiada reprezentacyjne wnętrze. Na poszczególne kondygnacje wiodą schody wyłożone szarym marmurem. W latach 1896 – 1897 dwa pomieszczenia wyróżniono szczególnie pięknym wyposażeniem. Jest to gabinet burmistrza oraz sala posiedzeń Rady Miejskiej z pozornym sklepieniem kolebkowym. Obłożone jest ono pięknymi boazeriami i kartuszami zawierającymi godła rzemieślnicze: ciesielstwa, handlu, ślusarstwa, oświaty, bartnictwa, rzeźnictwa, garbarstwa, kołodziejstwa. Całość walorów tej sali dopełniają witraże z 1897 roku, wykonane przez Królewski Instytut Witrażownictwa w Berlinie. Przedstawiają one alegorie dobra i zła oraz wszelkie obfitości.

W okresie reformacji w 1525 roku Jawor posiadał przewagę protestantów. Pomimo tego miasto ponownie doszło do potęgi ekonomicznej. Dynamiczny rozwój przerwała jednak wojna trzydziestoletnia. Przyniosła ona upadek gospodarczy i katastrofalne zniszczenia. Przechodzące przez Jawor wojska grabiły i paliły miasto. Ludność zmalała do 150 osób. Od tego czasu Jawor już nigdy nie wrócił do swej świetności. Duża grupa protestancka w 1648 roku uzyskała w wyniku pokoju westwalskiego prawo postawienia własnego kościoła. Wybudowano go w latach 1654 – 1655, a 50 lat później dostawiono do niego wieżę. Świątynia ta zbudowana została jedynie z gliny i drewna. Pomimo słabej konstrukcji i wielu wojen w kolejnych latach, kościół przetrwał do dziś niemal w całości wraz z jego barokowym wnętrzem. W ostatnim pięcioleciu został gruntownie wyremontowany zyskując swoją świetność. W dniu 13 grudnia 2001 r. został wpisany na Światową Listę Dziedzictwa Kulturowego UNESCO. Dziś stanowi najpiękniejszy walor turystyki lokalnej i sentymentalnej dla turystów niemieckich, czeskich i holenderskich.

W ramach działań promocyjnych miasta oraz Muzeum Regionalnego postanowiono wykorzystać piękno tego obiektu. Od wielu lat organizuje się tu Jaworskie Koncerty Pokoju z udziałem największych artystów scen europejskich, w tym zespołów muzyki poważnej, kameralnej, chórów, śpiewaków. Jaworskie koncerty przeszły w dobie jednoczącej się Europy do kalendarza międzynarodowego ważnych imprez turystycznych. Powaga tego miejsca i jego przepiękny, przebogaty wystrój tworzą specyficzny klimat XVII - wiecznej epoki. Szczególne zasługi w rozwoju walorów kulturalnych w tym obiekcie posiadają organizatorki koncertów, a jednocześnie osoby związane z historią miasta – panie Barbara Skoczylas Stadnik oraz Anna Grynszpan.

XVII i XVIII wiek przyniosły dla miasta nowe wspaniałe osiągnięcia. W 1711 roku Johan Weber wydał wybitne dzieło w pierwszej drukarni jaworskiej autorstwa Dewerecka pt. „Silesja i Numismatica”. W latach 1749 – 1755 wybudowano dla zakonu franciszkanek kościół i klasztor przy ulicy Tkaczy, którego zewnętrzna bryła stanowi jeden z ciekawszych walorów architektonicznych. W 1785 roku w Jaworze w jednym z budynków urodziła się Henrietta Hanke – śląska powieściopisarka. Za jej twórczość liczącą 126 tomów, współczesne władze miasta ufundowały na budynku, gdzie się urodziła, tablicę pamiątkową

poświęconą tej pisarce. Osiągnięcia naukowo - techniczne w XIX wiecznej Europie, także w Jaworze, wprowadziły wielkie zmiany.

Większość utrwalonych nazw krain na Śląsku, a przede wszystkim prowincji historycznych, pochodzi z okresu rozbicia dzielnicowego. Jawor i okolice, jako część Dolnego Śląska, w swych burzliwych dziejach był częścią terytorium państwa polskiego, czeskiego, austriackiego, pruskiego i niemieckiego. Lokalizacja Jawora oraz wielu osad w jego okolicy przypada na okres panowania Bolesława Rogatki. Twórcą regionu jest Bolko I Jaworski oraz jego następcy: Henryk oraz Bolko II. Rejon jaworski może się także poszczycić swoją odrębnością, jeżeli chodzi o organizm państwowy. Tworząc Księstwo Świdnicko – Jaworskie Jawor był niemal suwerenny. Po przejściu Śląska we władanie Prus w 1741 roku Fryderyk II zapowiedział stworzenie na terenie Śląska dużych powiatów. W 1815 r**.** przeprowadzono reformę administracyjną, której skutkiem było utworzenie niezależnych powiatów jaworskiego i bolkowskiego.

W okresie międzywojennym nastąpiło połączenie tych dwóch jednostek, co zwiększyło dwukrotnie obszar powiatu do przeszło 640 km^2. Koniec II wojny światowej przyniósł ponowną zmianę przynależności państwowej powiatu jaworskiego. Utrwalono stolicę powiatu w Jaworze.

W marcu 1950 r. zlikwidowano powojenną namiastkę samorządów gminnych oraz urzędów wojewodów, starostów i wójtów. Wprowadzono rady narodowe jako tzw. jednolite organy władzy państwowej oraz nowy podział na województwa, powiaty i gromady. Jawor stał się siedzibą oddzielnych: miejskiej i powiatowej rady narodowej. W latach 1950-1954 południowa część powiatu jaworskiego z Marciszowem, Gostkowem i Domanowem przyłączona została do powiatu kamiennogórskiego. Do powiatu jaworskiego przyłączono natomiast wieś Kondratów. Po tych korektach granic powierzchnia powiatu jaworskiego wynosiła 585 km^2

Reforma administracyjna kraju w 1975 roku wprowadziła nowy dwustopniowy podział terytorialny. Zlikwidowano powiaty. Dolny Śląsk podzielono na cztery nowe województwa: jeleniogórskie, legnickie, wałbrzyskie i wrocławskie. Teren powiatu podzielony został pomiędzy trzy nowe województwa: gminę Dobromierz włączono do wałbrzyskiego, miasto i gminę Bolków do jeleniogórskiego, pozostałą część do legnickiego. Powiat jaworski powstał w dniu 01.01.1999 r. w wyniku reformy administracyjnej kraju. Granice powiatu uległy znacznym zmianom w stosunku do stanu z 31. 05. 1975 r. Dołączono gminę Wądroże Wielkie, nie włączając z kolei gminy Dobromierz**.** Siedzibą powiatu oraz ważnym ośrodkiem gospodarczym, administracyjnym i kulturalnym jest Jawor - miasto usytuowane na nizinie Śląsko - Łużyckiej, nad rzeką Nysą Szaloną. Dzisiaj powiat jaworski tworzą gminy: miejska Jawor i miejsko – wiejska Bolków oraz wiejskie Męcinka, Mściwojów, Paszowice i Wądroże Wielkie (rys. 1)

Rys.1 Obszar powiatu jaworskiego

Historyczno – polityczne dzieje spowodowały, że powiat posiada wiele walorów historycznych, co czyni turystykę znacznie atrakcyjną.

Przez teren powiatu prowadzi Dolnośląski Szlak Cystersów, który jest fragmentem Europejskiego Szlaku Cystersów. Trasa szlaku obfituje w liczne zabytki architektury sakralnej: kościół Wniebowzięcia NMP z kaplicami cmentarnymi w Słupie oraz kościół w Pogwizdowie.

Na terenie Parku Krajobrazowego "Chełmy" turyści mogą podziwiać zabytkowe kościoły, pałace. Największa ich jednak ilość jest rozlokowana na terenie zabudowanych aglomeracji miejskich oraz w centrum wsi poszczególnych gmin. Tworzą one zespół walorów historycznych - stanowiących pozostałość kultur trzech narodowości: polskiej, czeskiej i niemieckiej.

6.1. Zabytki gminy Jawor

Jawor jest jednym z najpiękniejszych miast Dolnego Śląska. Wyróżnia się wyjątkową atmosferą, urodą i 760-letnią historią z bogatymi tradycjami. Z 1300 roku pochodzi pierwsza wzmianka o jaworskim burmistrzu oraz pierwszy wizerunek herbu miejskiego zachowany na pieczęci. Dynamicznie rozwijające się miasto było jednym z najsilniejszych ośrodków dolnośląskiego tkactwa. W XV w. stał się domeną królów czeskich, miastem królewskim i stolicą prowincji. Na początku XVI w. miasto otrzymało prawo wolnego wyboru rady miejskiej, co ostatecznie zakończyło przeszło 300 - letni proces formowania się lokalnego samorządu. Wiek XVI to wiek reformacji. Wyznanie protestanckie stało się dominującym w regionie jaworskim, czego nie zmieniły okrutne represje wojny trzydziestoletniej. Natomiast XVIII wiek przyniósł jaworzanom nieszczęście wojen śląskich i. kolejną zmianę władców na królów pruskich. Wiek XIX był dla Dolnego Śląska stuleciem praktycznie wolnym od wojen. Zaowocowało to burzliwym rozwojem lokalnej gospodarki, szybkim przyrostem liczby ludności, powstaniem nowych dzielnic. Na początku XX w. uruchomiono pierwszą linię kolejową, umożliwiono korzystanie z telefonów, rozpoczęto budowę kanalizacji miejskiej oraz zelektryfikowano miasto Jawor. W 1945 roku Jawor po raz kolejny zmienił przynależność państwową. Zdewastowane przez Armię Radziecką miasto zostało stosunkowo szybko odbudowane i rozbudowane. W 1991 roku opuścił miasto garnizon Północnej Grupy Wojsk Armii Radzieckiej. Rok później Jawor święcił 750 rocznicę nadania praw miejskich.

W średniowieczu Jawor był stolicą księstwa piastowskiego, a dzięki licznym przywilejom i znajomościom z dworem królewskim miał silną pozycję polityczną i gospodarczą. O czasach świetności miasta świadczą wielowiekowe budowle, zadbane i barwne, budzące zainteresowanie, szacunek i podziw.

Do najważniejszych zabytków Jawora należą:

1. Rynek**,** o wymiarach 140 na 65 metrów; tworzy tylko w części zachowane zabytkowe pierzeje: południowa, zachodnia oraz fragment północnej. Istniejąca zabytkowa zabudowa rynku pochodzi z XVI, XVII oraz XVIII w. Zabytkowe kamieniczki usytuowane są wzdłuż pierzei rynku przy uliczkach o szachownicowym układzie. Fasady budynków, na ogół trzy -, czteroosiowe, są ozdobione dekoracyjnym detalem architektonicznym. Dom "Pod Złotym Ulem" był siedzibą znanej na Śląsku firmy piernikarskiej Lauterbachów. Kamieniczki jaworskiego rynku posiadają malownicze podcienia, w których niegdyś kwitł handel. Zabudowa rynku stanowi zwarty zespół architektoniczny z zachowanym średniowiecznym układem urbanistycznym.
2. Ratusz usytuowany jest w centralnym punkcie rynku. Wybudowano go w połowie XIV wieku, lecz z pierwotnego założenia zachowała się jedynie gotycka wieża, która jest znakomitym punktem obserwacyjnym na całe miasto oraz okolice Przedgórza Sudeckiego. Zespół ratuszowy był wielokrotnie przebudowywany (XVII, XVIII, XIX wiek). Obecnie jest

on siedzibą władz miejskich. Na szczególną uwagę zasługuje Sala Rajców z zabytkowymi boazeriami, pozornym sklepieniem i ze wspaniałymi witrażami o tematyce alegorycznej, wykonanymi w 1897 r. przez Królewski Instytut Witraży w Berlinie.

3. Kościół Pokoju wybudowany został w latach 1654-1655 wg projektu Albrechta von Saebischa. Powstanie ewangelickiego kościoła Pokoju pod wezwaniem Ducha Świętego w Jaworze związane było ze spełnieniem surowych warunków, do których należało:

- ✓ usytuowanie kościoła poza murami miejskimi,
- ✓ wygląd nie mógł przypominać dotychczas stawianych kościołów,
- ✓ konstrukcja wyłącznie z drewna i gliny, nie mogła posiadać wież,
- ✓ budowa kościoła ze środków własnych protestantów.

Na przekór losowi powstało miejsce o wyjątkowej architekturze – mistrzowsko zaprojektowanej i doskonale wykonanej świątyni. Budowla powstała z materiałów nietrwałych: drewna, słomy i gliny. Na uwagę zasługuje barokowe wyposażenie wnętrza: ołtarz, ambona i chrzcielnica. Po stronie północnej i południowej wzniesiono po cztery kondygnacje empor, których parapety zdobią obrazy ilustrujące Stary i Nowy Testament oraz pejzaże z zamkami i tarcze heraldyczne. Wszystkie elementy konstrukcyjne pokrywają polichromie o motywach fantazyjnie zawiniętych wici roślinnych. Ten wyjątkowo cenny obiekt wyróżnia się na tle historii sztuki europejskiej II połowy XVII wieku ze względu na swą unikatowość i wysokie walory artystyczne.

W dniu 13 grudnia 2001 roku Rada UNESCO w Helsinkach podjęła decyzję o wpisaniu kościołów Pokoju w Jaworze i Świdnicy na Listę Światowego Dziedzictwa Kulturowego. Kościoły Pokoju znalazły się na liście UNESCO wśród dziesięciu niepowtarzalnych obiektów polskich, o wyjątkowym znaczeniu i wartościach artystycznych.

4. Kościół św. Marcina usytuowany jest w północno – zachodniej części miasta i dominuje w panoramie Jawora swą geometryczną bryłą. Jest to kościół zbudowany na początku XIV wieku z piaskowca, typu halowego, co oznacza, że wysokość wszystkich naw jest jednakowa. Wnętrze kościoła posiada sklepienie krzyżowo-żebrowe. Fasada zachodnia świątyni była pierwotnie planowana jako dwuwieżowa, lecz do 1533 roku posiadała tylko wieżę południową. Po jej zawaleniu zbudowano wieżę północną (w latach 1534-1536), zachowaną do dziś o niezmienionym zakończeniu. Na początku XVII w. dobudowano dwa ośmioboki, które są jej zwieńczeniem. Do kościoła prowadzą trzy portale. Od południa z tympanonem zawierającym scenę ze św. Marcinem (XIV w.), od zachodu z tympanonem maswerkowym, otoczonym bordiurą postaci (XIV w.) oraz od południa renesansowy z okazałymi kolumnami, płasko rzeźbionymi dekoracjami. Wejście do prezbiterium jest okolone gotyckim portalem z tympanonem przedstawiającym św. Marcina na koniu i żebraka, datowanym na 1330 r. Sklepienie nad nawą boczną ozdobione jest ornamentem roślinnym.

5. Zamek Piastowski znajduje się w południowo – zachodniej części miasta i stanowił istotną część fortyfikacji miejskich. Wzniesiony w XIII w. na planie wieloboku zbliżonego do trójkąta był siedzibą kasztelana, później księcia Bolka I i jego następców. Od końca XIV w. do 1741 roku zamek stanowił siedzibą starostów królewskich. Średniowieczne założenie zamku zostało wyraźnie zakłócone w wyniku licznych przebudowań i modyfikacji. W 1408 roku wybudowano skrzydło zachodnie, a w 1510 roku wzniesiono basteję. Wieżę, bramę i skrzydło południowe dobudowano w 1568 roku. Wielki pożar zamku miał miejsce w 1648 roku, ale już osiem lat później, w 1656r. został odbudowany. Przejęcie zamku przez Fryderyka II Wielkiego spowodowało największe zmiany w wyglądzie obiektu. Trzecią kondygnację dobudowano w 1751 roku. Od 1749 roku mieścił się tu dom pracy przymusowej, a później więzienie, czynne do 1945 roku. W połowie XIX w. całkowicie przebudowano skrzydło południowe. Sklepienia zachowały się głównie w części parterowej, w skrzydle wschodnim – kolebkowe z lunetami oraz w skrzydle zachodnim – kolebkowo – krzyżowe.

Renesansowy charakter zachowało skrzydło zachodnie, barokowy – skrzydło północno – wschodnie. W skrzydle południowym zachował się barokowy portal z 1656 roku.

6. Baszta Strzegomska - jako datę powstania wieży podaje się rok 1192. Najprawdopodobniej wybudowano ją w drugiej połowie XIII wieku lub w pierwszych latach XIV. O miejscu usytuowania wieży zdecydowała słaba obronność naturalna przedmurza strzegomskiego. Podstawowym zadaniem strzelców stanowiących załogę wieży było flankowanie w obie strony linii murów obronnych oraz wspomaganie bezpośredniej obrony przedbramia. W razie zajęcia przez przeciwnika bramy wieża była ostatnią przeszkodą na drodze do miasta. Pierwotnie prawdopodobnie nie była połączona z linią murów obronnych. Wejście do niej znajdowało się na wysokości pierwszej kondygnacji. Postęp w rozwoju artylerii sprawił, że pod koniec XV wieku wieża praktycznie utraciła swoje znaczenie militarne. Odtąd była przede wszystkim siedzibą miejskiego posterunku obserwacyjnego, zaś jej najniższa kondygnacja mieściła miejskie więzienie. Po zamknięciu więzienia i przeniesieniu miejskiego posterunku obserwacyjnego na Wieżę Ratuszową. Wieża Strzegomska była jeszcze prywatnym mieszkaniem, a nawet prochownią miejską (I połowa XVIII wieku). Pod koniec XVIII wieku planowano rozbiórkę wieży. Plany te na szczęście nie zostały zrealizowane, dzięki czemu "gruby i łysy olbrzym" do dzisiaj wiernie strzeże Starego Miasta od strzegomskiego przedmurza.

7**.** Średniowieczne fortyfikacje obronne - tworzyły pierścień o średnicy 400 m. Do miasta prowadziły cztery bramy: Bolkowska, Legnicka, Złotoryjska i Strzegomska. Brama Strzegomska od strony wschodniej, najbardziej zagrożonej, została umocniona wieżą strażniczą. Na początku XVI w. obwarowania umocniono poprzez zastosowanie wydłużonych bastei, które poszerzały pas obronny, a wychodząc poza obręb murów obronnych służyły do bezpośredniej obrony głównych budowli w mieście (zamek, klasztor, kościół św. Marcina). W najlepszym stanie przetrwała do naszych czasów Basteja Anioła przy kościele św. Marcina, która wraz z otoczeniem zachowała swój XVI - wieczny charakter. Zachowane fragmenty murów obronnych i bastei w niezmienionej topografii terenu ilustrują pierwotny charakter fortyfikacji Jawora, który należał do najlepiej obwarowanych miast śląskich.

8**.** Zespół poklasztorny o.o. bernardynów wybudowano w latach 1486 - 1510 w oparciu o wzory architektury sasko – łużyckiej. Jest on wyjątkowym w Jaworze dziełem późnogotyckiej architektury. Fundację bernardyńską w Jaworze realizował żarliwy zwolennik ruchu obserwanckiego Johann von Wardein. Zespół składa się z kościoła NMP i klasztoru. Zbudowany z kamienia i cegły kościół jest późnogotycką budowlą halową, trójnawową. Podział wnętrza na nawy tworzą wysmukłe filary. Budowla posiada charakterystyczną fasadę główną dzieloną oknami i blendami, ozdobioną sterczynami. Klasztor z wewnętrznym dziedzińcem (wirydarzem) zbudowany jest na planie czworokąta, z którego biegnie w kierunku wschodnim arkadowy ganek, kończący się wieżą wychodzącą poza odcinek dawnego muru obronnego miasta. Kościół w okresie reformacji w latach 1565 - 1638 należał do protestantów prowadzących tu szkołę. Potem do 1810 r. ponownie zajmowali go bernardyni. Potem aż do 1945 roku, służył m.in. za warsztaty, magazyny, zbrojownię i wozownię. W klasztorze w XIX i XX wieku mieściły się m.in. lazaret, więzienie i mieszkania prywatne. We wnętrzach zachowały się cenne XVI i XVII - wieczne polichromie. W kościele odsłonięto: gotyckie polichromie wykonane w technice fresku suchego: cykl 8 scen "Męki Pańskiej", "Święty Bernardyn głoszący kazanie", z namalowaną datą "1503", malowidła sklepienne o ornamencie roślinnym (wici roślinne, motywy kwiatowe) oraz XVII - wieczne malowane iluzjonistycznie ołtarze wykonane w technice kazeinowej. W części klasztornej zachowały się malowidła z XVI w.: "Upadek pod krzyżem", Stygmatyzacja Św. Franciszka" oraz fragment "Ostatniej wieczerzy". W kościele mieści się "Galeria Śląskiej Sztuki Sakralnej”. Obecnie zespół poklasztorny jest siedzibą Muzeum Regionalnego w Jaworze.

6.2. Zabytki gminy Bolków

Miasto Bolków powstało jako osada targowa na skrzyżowaniu dróg handlowych z Wrocławia i Legnicy do Czech. Prawa miejskie otrzymało w 1276 r. W owym czasie nosiło nazwę Gaj, a po 1312 r. - Bolków lub Bolków Gaj. Miasto wielokrotnie nawiedzane było przez wojny, epidemie i klęski żywiołowe. Za panowania księcia legnickiego Bolesława Łysego w XIII wieku powstał zamek, który stał się jednym z najwarowniejszych na Śląsku. Wtedy również powstał kościół parafialny. W XIV wieku wybudowano w mieście ratusz (przebudowany w 1827 r.) i kilka murowanych domów w rynku. Pożar w 1632 roku zniszczył niemal całe miasto. W 1707 r. zorganizowano pierwszy targ na płótno lniane i przędzę. W 1792 r. zostają wybudowane w mieście wodociągi. Rok 1793 to data wybuchu powstania tkaczy. Szybki rozwój Bolkowa nastąpił po założeniu w 1809 roku pierwszej manufaktury - tkalni lnu. Stopniowo miasto otrzymywało przywileje, m.in. wolny wybór rady miejskiej, czy pozwolenie na kilka jarmarków rocznie. Wybudowano pierwszy szpital, usamodzielnił się cech piekarzy. W XVI i XVII wieku przeszły przez miasto powodzie, epidemie, trzy trzęsienia ziemi oraz kolejne wojny. Na początku XVIII wieku miasto zostano sprzedane cystersom z Krzeszowa, pozostając w ich rękach aż po rok 1810. Po 1823 roku nastąpił rozwój tkactwa, wybudowano tkalnie i bielarnie. Zmodernizowano wodociągi i wybudowano nowy kościół ewangelicki w miejsce starego. W 1855 roku powstała istniejąca do dziś fontanna. Na początku XX wieku miasto liczyło 3897 mieszkańców, obecnie liczy ok. 5500.

Gmina Bolków to malowniczy, otoczony przepięknym krajobrazem, obszar o powierzchni ok. 153 km^2, położony na wysokości 260-550 m n.p.m., w południowo-zachodniej Polsce w województwie dolnośląskim, w powiecie jaworskim. Usytuowany jest u stóp średniowiecznego zamku, na przecięciu drogi krajowej nr 3 Świnoujście – Jakuszyce i drogi krajowej nr 5 Świecie - Lubawka. W gminie Bolków znajduje się miasto Bolków oraz 17 sołectw. Bolków współpracuje z trzema gminami zagranicznymi: Borken w Niemczech, Heerde w Holandii oraz Dragsholm w Danii. W Bolkowie odbywają się imprezy kulturalne na stałe wpisane do kalendarza, m.in.: Dni Bolkowa, Dni Kultury Rycerskiej, Festiwal Rocka Gotyckiego „Castle Party”.

Brak działalności o charakterze przemysłowym oraz otaczające miasto ze wszystkich stron duże kompleksy leśne stwarzają wyjątkowo atrakcyjne warunki do wypoczynku. Zarówno w Bolkowie jak i w okolicy znajduje się wiele cennych zabytków średniowiecznej architektury. Do najstarszych i najbardziej okazałych spośród średniowiecznego budownictwa obronnego należy górujący nad miastem, pochodzący z XIII wieku, zamek. Ponadto warte zobaczenia są inne, równie ciekawe zabytki w Bolkowie, m.in. kościół parafialny, którego początki sięgają XIII wieku, klasycystyczny ratusz, kamienice z podcieniami z XVII i XVIII wieku przebudowane w XIX i XX wieku usytuowane przy prostokątnym pochyłym rynku, pozostałości średniowiecznych miejskich murów obronnych z pierwszej połowy XIV wieku. Dodatkowymi walorami gminy są okazałe ruiny zamku z XIV wieku w Świnach i zamku Niesytno w Płoninie, wiele ciekawych zabytkowych obiektów sakralnych, złoża leczniczych wód glauberskich w Starych Rochowicach, zespoły pałacowo - parkowe: w Lipie, Jastrowcu, Sadach Dolnych, Sadach Górnych, Mysłowie i Płoninie, Park Krajobrazowy „Chełmy” w okolicach Lipy i Jastrowca oraz Rudawski Park Krajobrazowy w okolicach Kaczorowa. Występują tu także rezerwaty przyrody: Buki Sudeckie w obrębie Nowych Rochowic i Mysłowa oraz Różowe Wapienie w Nowych Rochowicach, a także trzy szlaki turystyczne, baza noclegowa i gastronomiczna (restauracje, hotele, zajazdy, schronisko młodzieżowe, pola campingowe), trasy rowerowe, piękne ścieżki widokowe dla uprawiania turystyki pieszej.

Poniżej kilka zabytków i miejsc upamiętniających historie miasta i gminy, które warto zobaczyć. Należą do nich:

1. Zamek z XIII wieku w Bolkowie - najstarszy i najbardziej interesujący z zachowanych zabytków średniowiecznego budownictwa obronnego w Polsce. Usytuowany jest na wzgórzu (396 m. n.p.m.), którego południowo-wschodni stok zajmuje miasto, połączone fortyfikacjami z zespołem zamkowym. Na jego terenie, w tzw. Domu Niewiast, mieści się muzeum. Na zamku kilka razy do roku odbywają się najbardziej prestiżowe turnieje rycerskie w Polsce.

2. Klasycystyczny ratusz znajduje się na środku rynku w Bolkowie. Wzniesiony został pierwotnie w końcu XIV wieku. W 1632 roku uległ on spaleniu, a odbudowano go ponownie w 1670 roku. Kolejne przebudowy, zwłaszcza w 1827 roku według projektu Hedemana z Kamiennej Góry, zachowały w swych murach tylko skromne resztki starego ratusza i nadały mu obecny wygląd. Budynek jest dwukondygnacjowy, prostokątny. Od strony wschodniej znajduje się portyk wejściowy, zwieńczony balkonem. Całość jest przykryta przez mansardowy dach. Kwadratowa wieża przechodzi górą w ośmiobok i jest przykryta utrzymanym w tradycji baroku hełmem.

3. Kamienice z podcieniami z XVII i XVIII wieku w Bolkowie - przebudowane w XIX wieku, usytuowane przy prostokątnym, pochyłym rynku wzdłuż górnej, północnej pierzei. W piwnicach trzech kamienic znajdują się gotyckie elementy, a drzwi wejściowe przyozdabia kamienny portal.

4. Kościół parafialny św. Jadwigi w Bolkowie - pierwsze wzmianki w dokumentach o kościele pochodzą z 1298 roku, lecz powstał on zapewne wcześniej około 1250 roku jako budowla murowana na planie krzyża greckiego z dobudowaną od południa zakrystią i wieżą o formach wczesnogotyckich. Do tego trzonu w pierwszej połowie XIV wieku dostawiono dwie boczne nawy, a w 1846 roku po usunięciu gotyckich szczytów osadzono obecny, ciężki, czterospadowy dach.

5. Ruiny zamku w Świnach usytuowane są na wzgórzu górującym nad wsią (369m n.p.m.). Zamek ten zbudowano na miejscu kasztelańskiego grodu. Był on wielokrotnie przebudowywany. Znajduje się tam dziedziniec, otoczony murem i wyposażony w dwie okrągłe basteje na rogach oraz wieża, z której rozciąga się piękny widok na Bolków. Z trzykondygnacyjnego zamku, zbudowanego z kamienia na planie prostokąta, zachowały się fragmenty sklepień, sztukaterii, portali ciosowych, okien gotyckich, dekoracji sgraffitowych na ścianach zewnętrznych.

6. Ruiny zamku w Lipie z przełomu XIII i XIV wieku; został wzniesiony na skalistym wzgórzu z kamienia, na nieregularnym planie z kwadratową wieżą. Związany był z zakonem templariuszy. Zachowało się w nim parę sklepionych pomieszczeń, komin kuchenny w kształcie piramidy, portal renesansowy. W 1821 roku budynek częściowo rozebrano, natomiast po 15 latach odbudowano go.

7. Ruiny zamku Niesytno w Płoninie z XIII wieku usytuowanego na szczycie wysokiego wzgórza na wysokości 550m n.p.m.. Zachowały się resztki murów z kamienia łamanego i wieloboczna wieża kamienna.

8. Gotycki kościół p.w. Narodzenia NMP z XIII/XIV wieku usytuowany jest na wzgórku w Sadach Górnych. Wyposażony jest w wieżę dostawioną od wschodu, o trójprzęsłowym, krzyżowo - żebrowym prezbiterium i podobnie sklepioną kaplicą grobową rodu Czynów. Znajduje się w niej 17 nagrobków i 2 epitafia renesansowe. Przy wejściu mieści się piękny, wczesnogotycki portal. Przy kościele zachowała się osiemnastowieczna plebania z dekoracją sgraffitową.

6.3. Zabytki gminy Męcinka

Gmina Męcinka położona jest w centralnej części województwa dolnośląskiego. Obszar gminy obejmuje 14.778 ha, z czego użytki rolne stanowią 31,5% ogólnej powierzchni. W 14 sołectwach i 4 przysiółkach zamieszkuje ogółem 4.847 mieszkańców. Gmina ma duże znaczenie turystyczne, zawdzięcza je głównie swemu położeniu na Równinie Jaworskiej i

Pogórzu Kaczawskim. W części nizinnej położony jest sztuczny zbiornik wody Słup, którego powierzchnia wynosi 490 ha. Południowa część gminy, położona na terenie utworzonego w 1992 roku Parku Krajobrazowego „Chełmy", charakteryzuje się dużą lesistością i górzystym krajobrazem. Z dziewięciu wyższych wzniesień byłego województwa legnickiego trzy położone są na terenie gminy: Czartowska Skała 463 m n.p.m., Rosocha 464 m n.p.m. i Górzec 445 m n.p.m. O bogatej przeszłości historycznej gminy świadczą liczne znaleziska archeologiczne oraz relikty dawnego górnictwa i hutnictwa metali w pobliżu miejscowości Chełmiec, Męcinka i Stanisławów. Większość wsi i osad położonych u podnóży wzniesień i nad ciekami wodnymi posiada średniowieczną metrykę. Osadnictwo miało związek nie tylko z występującymi bogactwami, lecz także z dużym obszarem urodzajnej ziemi. W latach osiemdziesiątych w dolinie rzeki Nysa Szalona powstał zbiornik wody „Słup". Jest to idealne miejsce dla miłośników wypoczynku i wędkowania. Występuje w nim ponad 20 gatunków ryb. W pobliżu zbiornika ustawiono pierwszą w naszym rejonie elektrownię wiatrową oraz zarezerwowano teren na budowę kolejnych. Ze względu na Park Krajobrazowy „Chełmu", większość terenu Gminy Męcinka położona jest na obszarze chronionym. Rozwój przemysłu jest więc ograniczony.

Obecnie możemy podziwiać zabytki sakralne: kościoły parafialne, filialne, kapliczki, krzyże pokutne. Na uwagę zasługuje gotycko – barokowy kościół pocysterski (wzniesiony ok. 1175 r.) i cztery krzyże przy murze kościelnym w Słupie. Zespoły parkowe otaczające ruiny pałaców zachowały dawny drzewostan. W parku w Sichowie znajduje się jeden z najpiękniejszych na Dolnym Śląsku tulipanowiec, pomnikowe okazy platanów, aleja kasztanowców i lipowa. Okazałe są także platany w parku w Chełmcu i prowadząca do kościoła w Pomocnem aleja lipowa. Najpiękniejsze miejsca w Gminie Męcinka można zwiedzać wybierając oznakowane szlaki turystyczne: Szlak Brzeżny, Dolnośląski Szlak Cystersów, Szlak Wygasłych Wulkanów, Szlak Kopaczy.

Do zabytków gminy Męcinka należą:

1. Stacje drogi krzyżowej w formie słupowych kapliczek z XIX w., rozstawione na zboczu i prowadzące do kaplicy pielgrzymkowej znajdującej się na szczycie wzgórza Górzec. Są to atrakcje turystyczne wpisane w krajobraz. Góra ta ma 400 m wysokości i zapewniała kiedyś mieszkańcom schronienie przed napadami rabunkowymi, ponieważ była zabezpieczona kamiennym wałem. Wcześniej Górzec był świętym miejscem Illyrier, a później Germanów. Fakt ten potwierdza droga krzyżowa i kaplica na szczycie góry. Istniejąca droga krzyżowa pochodzi z 1740 r. Kaplicę zniszczyło uderzenie pioruna, a na jej miejscu zbudowano jako ostatnią stację małą kapliczkę. Północne stoki pokrywa las klonowo - lipowy na malowniczym gołoborzu bazaltowym.
2. Gotycko – barokowy kościół p.w. Wniebowstąpienia NMP w Słupie**.** Wzniesiony został w 1175 r., natomiast gruntownie przebudowany w 1716 r. Jest to budowla jednonawowa, z wieżą zakończoną barokowym hełmem. Wnętrze pokryte jest malowidłami. Kościół posiada barokową chrzcielnicę i ołtarze utrzymane w tym samym stylu. Nad drzwiami do zakrystii wisi obraz „Madonna w różach". Na zewnątrz w niszy, na południowej ścianie stoi drewniana gotycka rzeźba Madonny. W ścianie zachowało się renesansowe epitafium z 1555 r. Obok kościelnego muru znajdują się 4 krzyże pokutne.
3. Zabytkowy park w Sichowie, w którym znajdują się ruiny dworu z resztkami sklepień i tablic pamiątkowych. Rośnie w nim tulipanowiec Liriodendron tulipifera, parkowe drzewo z rodziny magnoliowatych, o wysokości 60 m, który jest najgrubszym osobnikiem tego gatunku w Polsce. Obwód drzewa wynosi 460 cm. Park zbudowano w 1889 roku według projektu Edwarda Petzolda. Znajdują się w nim też inne drzewa, uznane za pomniki przyrody: cisy pospolite, platany, lipy i kasztanowce. Ozdobą parku w Sichowie jest aleja lipowo kasztanowa składająca się z 83 lip i 68 kasztanowców.

4. Kamienna wieża widokowa na górze Mszana koło Muchowa została wzniesiona ok. 1848 r. Uległa ona późniejszej przebudowie. Znajduje się 475m n.p.m. Stanowi punkt obserwacyjny. Na górze tej znajduje się złoże law trzeciorzędowych, które tworzą liczne wychodnie w postaci bazaltowych skał.

5. Kościół filialny p. w. św. Jana Chrzciciela w Chełmcu z XIII wieku. Jest to prosta jednonawowa budowla o rzucie prostokąta z węższym prezbiterium i wieżą na osi od zachodu. Wyposażony jest w barokowy ołtarz główny i ambonę. W XVII wieku pierwotny kościół spłonął i został wkrótce odbudowany. W połowie XX wieku przeprowadzono gruntowną restaurację budowli.

6. Kościół gotycki p.w. św. Jerzego w Kondratowie z XIV wieku. Jest to skromna kamienna budowla z ośmiobocznie zamkniętym prezbiterium i wieżą od zachodu. Zachowały się piękne portale w kruchcie i przy wejściu do zakrystii. Poza tym sporo jest tam nagrobków kamiennych i epitafiów malowanych na desce z okresu renesansu. Bardzo ciekawy jest gotycki tryptyk z malowidłami na skrzydłach oraz renesansowa ambona i chrzcielnica. W latach 1990÷1991 zostały częściowo zniszczone podczas remontu kościoła malowidła ścienne, które następnie poddano konserwacjom.

7. Gotycko-barokowy kościół p.w. św. Marcina w Pomocnem wzniesiony został w XIV w., a przebudowany w XVIII wieku. Jest to budynek jednonawowy z wieżą zakończoną cebulastym hełmem, o krzyżowo - żebrowym prezbiterium. Dobudowana od południa barokowa kruchta kryje ostrołukowy portal gotycki. Przy ścianie prezbiterium znajduje się gotyckie sakramentarium. Wyposażony jest w barokowe obrazy, rzeźby i chrzcielnicę oraz rokokowe organy.

8. Ruiny dworu w Kondratowie**,** znajdujące się na malowniczo położonej skarpie nad strumieniem. Dwór ten został wzniesiony w XVI wieku.

9. **”**Czartowska Skała**”** w Pomocnem (463m n.p.m.) jest to jedno z najlepszych na Dolnym Śląsku odsłonięć czopa wulkanicznego bazaltu nefelinitowego. Szczyt tej góry zaliczany jest do pomników przyrody i stanowi punkt widokowy. Na skałach występują chronione paprotki zwyczajne i rzadkie zanokcice północne, a także inne gatunki roślin chronionych, jak np. pierwiosnka lekarska, czy storczyk bzowy.

6.4. Zabytki gminy Mściwojów

Gmina Mściwojów leży w południowo-zachodniej części Polski na Nizinie Śląsko-Łużyckiej. Zajmuje obszar 72 km^2, z czego 89% to grunty użytkowane rolniczo. Pozostałe tereny to zieleń, lasy, przestrzeń niezabudowana i nieużytki. W skład gminy wchodzi 12 sołectw.

Gmina posiada charakter rolniczy, jest tu około 500 gospodarstw indywidualnych. Wysokiej jakości produkty rolne (owoce, warzywa) stanowią doskonałą podstawę do uruchomienia zakładów przetwórstwa rolnego. W okolicy Zimnika znajdują się złoża granitu eksploatowane obecnie przez Kopalnię Granitu oraz klika zakładów prywatnych, które wydobywają i przerabiają surowiec dla potrzeb krajowych i zagranicznych.

Główną atrakcją gminy jest wybudowany w 1999 r. zbiornik wodny "Mściwojów" na rzece Wierzbiak, leżący u podnóża winnej góry. Powierzchnia zalewu na poziomie normalnego piętrzenia wynosi 35 ha, maksymalna głębokość 5 - 6 m., czystość wody I klasa. Teren zbiornika wraz z otoczeniem jest znakomitym "poligonem" badawczym dla uczniów i studentów zainteresowanych ekologią i ochroną środowiska przyrodniczego. U stóp północnego ramienia Wzgórz Strzegomskich została przygotowana edukacyjna ścieżka ekologiczno - historyczna pt.. "Losy przyrody splatają się z dziejami ludzi", której zwiedzanie umożliwi dzieciom, młodzieży szkolnej i turystom zapoznanie się z ciekawymi obiektami historycznymi i przyrodniczymi, z pracą rolnika oraz umożliwi poznanie licznych gatunków roślin i zwierząt związanych z rolnictwem i wsią.

Na terenie gminy znajduje się wiele interesujących zabytków m.in.:

1. XVIII wieczny kościół barokowy p.w. Nawiedzenia Najświętszej Marii Panny w Mściwojowie zbudowany w XVIII wieku. W świątyni znajduje się obraz Matki Boskiej Bolesnej, z którym związana jest legenda. Kościół zachwyca swoją zwartą i surową sylwetką, wewnątrz natomiast barokowym wystrojem. Zachowały się tu piękne malowidła ołtarza głównego, ambona, rzeźby i witraże. Szczególnie te ostatnie, przedstawiające sceny religijne, zasługują na uwagę.
2. Renesansowy dwór w Mściwojowie**,** pozostający w stanie daleko posuniętej ruiny, założony został na planie triclinium. Dwór w Mściwojowie wzniesiony został około roku 1550, a następnie poddany przebudowie w XIX wieku. Otto von Nostiz założył przy mściwojowskim dworze wspaniały ogród. Z najstarszego siedemnastowiecznego założenia ogrodowego do naszych czasów zachował się parter ogrodowy, park, staw z wyspą i pawilonem, bosket, ogród gospodarczy, kamienne mosty nad rzeką oraz stary mur graniczny. Pawilon na wyspie wzniesiono na rzucie ośmioboku, z kamienia i nakryto kopułą, która obecnie uległa zniszczeniu. Usytuowanie budynku służącego do spotkań towarzyskich, tym razem na wyspie, zmuszało do dopływania doń łodzią.
3. Kompleks zamkowo - pałacowy w Luboradzu z XVI wieku zaliczany jest do zabytków klasy I. Nosi cechy renesansu i baroku. Zbudowany jest na planie czworoboku, z dziedzińcem w środku. Zachował szereg portali renesansowych, dębowe rzeźbione drzwi do kaplicy, sale z dekoracją stiukową i wspaniałą salę balową z plafonem pokrytym alegorycznym malowidłem 15 portretami rodu Nostizów. W latach 1681-1684 dobudowano okrągłą kaplicę, gdzie w ołtarzu umieszczono obraz pędzla M. Willmanna. Bryła budowli została zabezpieczona nowym dachem.
4. Kościół p.w. Zaślubin Najświętszej Marii Panny w Luboradzu z XVI wieku**.** Jest to budynek jednonawowy, z wieżą osi i krzyżowo sklepionym prezbiterium**.** Zachował on na zewnątrz kilka renesansowych epitafiów. Wybudowano go w stylu renesansowym i późnobarokowym. Wewnątrz znajduje się interesujący barokowy ołtarz i wielki nagrobek Hansa von Bockowa - fundatora kościoła.
5. Dwór i pawilon parkowy z połowy XVIII w Drzymałowicach pochodzi z XVIII wieku. Teren dawnej posiadłości otoczony jest kamiennym murem. Główne wejście do dworu ozdobione jest dwiema kolumnami z owalnym łukiem. Mimo daleko posuniętej dewastacji obiekt zachował cechy klasycznej budowli zwieńczonej okrągłą wieżycą z metalowym hełmem. Atrakcję turystyczną stanowią główne drzwi wejściowe do budynku dworu w Drzymałowicach. Nad krzywizną owalu znajduje się profilowany wygięty gzymsik, cały owal ujęty został w profilowaną ramę. Nad drzwiami listwa płaskorzeźbiona w wić akantu i małżowinę.
6. Kościół p.w. św. Jadwigi w Targoszynie. Pierwotna świątynia wyświecona została w 1335 r. Nie pozostało jednak po niej zbyt wiele pamiątek. Jest to budynek jednonawowy, z wieżą zakończoną kopulastym hełmem, a w minionym stuleciu skotwioną i wzmocnioną potężnymi przyporami z cegły. Posiada prezbiterium krzyżowo - żebrowe, gotyckie kształty okien i południowego portalu. Cenny gotycki tryptyk z 1512 r. umieszczony jest w ołtarzu głównym. Obecną formę zawdzięcza kościół przebudowom z przełomu XV i XVI oraz XVIII wieku. Dziś zabytek prezentuje swą późnogotycką sylwetkę z czworoboczną wieżą. Z osiemnastego stulecia pochodzi funkcjonujący do dziś brązowy dzwon wykonany w warsztacie Demningena.
7. Pałac w Targoszynie wzniesiono w 1897 r. w stylu neorenesansowym z elementami neobaroku i rokoka. Położony jest na terenie założenia parkowego. Trzy kondygnacyjny budynek umieszczony został w przemyślnym założeniu parkowym i ogrodzony kamiennym murem od zabudowań folwarcznych.

8. Pałac w Snowidzy powstał w połowie XVII wieku. Pierwotnie budowla otoczona była fosą, którą częściowo zasypano w latach siedemdziesiątych naszego stulecia, zamieniając mostek prowadzący do pałacu na podjazd i schody oraz likwidując drewnianą werandę. Około połowy XVIII wieku założono ogrody ozdobne na tarasach po północnej i zachodniej stronie rezydencji. Około 1800 roku, wraz z przebudową pałacu, ogrody otrzymały ozdobne balustrady, wzniesiono też oranżerię. Obecnie mieszczą się w pałacu biura.

6.5. Zabytki gminy Paszowice

Gmina Paszowice leży na Pogórzu Kaczawskim i charakteryzuje się wyjątkową różnorodnością terenów i elementów przyrodniczych. Atrakcję turystyczną stanowią liczne, wspaniale uformowane przez przyrodę bazaltowe wzgórza, z których jedno – Małe Organy Myśliborskie – zalicza się do zabytków przyrody o walorze krajowym. Uznanie dla przyrodniczych walorów tego terenu zaowocowało utworzeniem Parku Krajobrazowego „Chełmy", obejmującego swym obszarem około 50% powierzchni gminy. Najpiękniejszym zakątkiem Parku jest rezerwat przyrody Wąwóz Myśliborski w Myśliborzu.

Gmina Paszowice jest gminą typowo rolniczą. Powierzchnia gminy wynosi 101 km^2**,** a liczba mieszkańców to ok. 3900 osób.

Do zabytków gminy Paszowice należą:

1. Gotycki kościół p. w. św. Anny w Grobli; wzniesiono go w XIV wieku, a przebudowano w XVI wieku. Stanowi on typowy przykład świątyni wiejskiej. Jest to budowla jednonawowa z prostokątnym prezbiterium wspartym przyporami i sklepionym krzyżowo. Wewnątrz znajdują się gotyckie rzeźby. Nad uskokowym portalem znajduje się herb niemieckiej rodziny Schindlów. Na zewnątrz pod dachem konsole w postaci ludzkich głów. Obok kościoła znajduje się kaplica z XVII wieku z płyta nagrobną właściciela rodziny Zedlitzów. Przy furcie zachowała się piaskowcowa alegoryczna rzeźba niewiasty. W przykościelnym murze krzyż pokutny z rytem noża, o którym legenda mówi, że upamiętnia narzeczoną zabitą przez kochanka.
2. Dwór z XVI wieku w Grobli, przebudowany w XVIII i XIX wieku z przyporami na narożach z niewielkim skrzydłem od strony północno wschodniej. Jest to renesansowy dwór, otoczony fosą. Na elewacjach budowli zachowały się fragmenty geometrycznej dekoracji sgraffitowej (pod obecną warstwą tynków). Przy pałacu od strony zachodniej zachował się park typu ogrodu drzewnego. Jego adaptacja na cele rekreacyjne spowodowała zmiany w układzie przestrzennym. Z elementów starego układu pozostały tylko świerki wysadzone na obwodzie okręgu oraz szpaler wzdłuż rzeki.
3. Kościół p.w. Podwyższenia Krzyża Świętego z przełomu XIII i XIV wieku w Pogwizdowie. Jest to budynek jednonawowy, z elementami romańskiej wieży oraz boczną kaplicą grobową. Wewnątrz znajdują się konstrukcje gotyckie, renesansowe i barokowe. Szczególnie cenny jest ostrołukowy portal południowy. Brak w tym kościele jakiegokolwiek wyposażenia oprócz renesansowych i barokowych nagrobków.
4. Kompleks pałacowy w Myśliborzu z 1861 roku Jest to neogotycki pałac. dwukondygnacyjny, z tarasami i dwoma wieżami. Urozmaicają go malownicze ryzality oraz wykusze. Całość wieńczy krenelaż osłaniający płaski niegdyś dach. W fasadzie znajdują się dwa okna zamknięte łukami tudorowskimi. Pozostałe okna są w większości ostrołuczne. Obok zachował się park w stylu angielskim, w którym rosną m.in. 300-letnie cisy oraz platany, sosny czarne i daglezje.
5. Wczesnorenesansowy dwór w Kłonicach położony jest na zboczu niewielkiego wzniesienia. Jego bryła jest rozczłonkowana i asymetryczna, co jest następstwem przebudowy, jaka miała miejsce w 1879 r. Obiekt posiada dwie wieże: cylindryczną i

kwadratową. Przed pałacem rozciąga się pas niewielkiego parku ze stawem i nasadzeniami pojedynczych drzew. Od zachodu przylega ogród ozdobny otoczony konstrukcja pergoli.

6. Kościół p. w. Podwyższenia Krzyża Świętego z XIV wieku we Wiadrowie**.** Jest to budynek gotycki, zbudowany z kamienia. Posiada kwadratową wieżę ze szczypcowym dachem. Wewnątrz występują elementy gotyckiej kamieniarki, jak żebra sklepienia prezbiterium, portale, okno zakrystii. Z wyposażenia znajduje się tu ciekawy renesansowy ołtarz i chrzcielnica. Na zewnątrz zachowało się kilka podniszczonych nagrobków renesansowych, a przed bramą krzyż pokutny z aureolą.

7. Kompleks pałacowo-parkowy w centrum Wiadrowa z XVI wieku, a przebudowany w XVIII wieku. Otoczony jest fosą, przez którą prowadzi most zdobny w dwa lwy. Przed wejściowym portalem znajdują się tarcze herbowe.

8. Wieża widokowa na wzgórzu Radogost wzniesiona w 1912 r. Jest to zalesione wzgórze o wysokości 398 m n.p.m., na którym znajdują się kwaśne dąbrowy z udziałem chronionego jarzęba brekini. Poza tym występuje tu stanowisko bardzo rzadkiego ssaka-popielicy. Dostrzega się także ślady wczesnośredniowiecznego grodziska. Wieża ta ma wysokość 12 metrów. Wieża ta stanowi punkt widokowy.

9. Kościół p. w. św. Józefa Oblubieńca Najświętszej Maryi Panny w Kwietnikach z XV wieku wzniesiony na otoczonym murem cmentarzu przykościelnym. Jest to skromna budowla jednonawowa na rzucie prostokąta z wieżą od zachodu. Ma on charakter gotycko-barokowy. Wewnątrz znajdują się trzy gotyckie rzeźbione Madonny, barokowy ołtarz główny, ambona i rzeźby świętych Floriana i Jana Nepomucena. Obok ołtarza usytuowany jest ciekawy stojący zegar.

10. Kościół p. w. Wniebowzięcia NMP w Nowej Wsi Wielkiej z XV wieku pochodzenia średniowiecznego, a przebudowany w XVIII wieku. Położony jest na wzniesieniu górującym nad wsią, otoczony kamiennym murem. Jest to skromna jednonawowa budowla, z prezbiterium wyodrębnionym łukiem, a w jego ścianie znajduje się gotyckie tabernakulum. Poza tym zachowała się gotycka rzeźba Madonny i renesansowe epitafia oraz dzwon.

6.6. Zabytki gminy Wądroże Wielkie

Gmina Wądroże Wielkie na pograniczu dwóch makroregionów Polski Południowo-Zachodniej: Niziny Śląsko-Łużyckiej oraz Makroregionu Przedgórza Sudeckiego. Siedziba gminy – Wądroże Wielkie znajduje się w jej zachodniej części. Przez północno-wschodnią część gminy, nieco poniżej jej centrum, przebiega autostrada A4. Jest to najkrótsze połączenie na linii Berlin-Lwów. Atutem wynikającym z położenia jest więc łatwa dostępność dla krajów sąsiadujących z Polską od zachodu i południa, co w aspekcie turystycznym ma istotne znaczenie. Gmina Wądroże Wielkie jest gminą typowo rolniczą. Istnieją tu dobre warunki naturalne dla rolnictwa i uprawy roślin. Ponad 86% jej powierzchni stanowią użytki rolne. Powierzchnia gminy wynosi 89,15 km^2 i liczy 4181 mieszkańców**.** Ludność skupiona jest w 18 sołectwach, rozmieszczonych dość równomiernie na terenie gminy.

Teren gminy posiada bogatą historię. Rejon Wądroża Wielkiego znany jest jako miejsce intensywnej eksploatacji złota w średniowieczu, zwłaszcza w XIV wieku. Wśród zachowanych zabytków dominują głównie obiekty sakralne. Do najważniejszych zalicza się:

1. Kościół p.w. Matki Bożej Różańcowej w Wądrożu Wielkim z 1288 r. Jest to jednonawowa budowla z wydzielonym prezbiterium i półkolistą apsydą. Występuje skokowy portal oraz pozostałości ozdobnej kamieniarki okien apsydy, gzymsy impostowe łuku tęczowego. Mury budowli wykonano z grubsza obrobionych ciosów kamiennych W łuku tęczowym widoczne są pozostałości przegrody. Wewnątrz do dziś przetrwał drewniany barokowy ołtarz i renesansowa ambona. Sklepienie zdobi rokokowy żyrandol oraz pochodzący z tego okresu krucyfiks. W XIX w. nadbudowano ściany nawy, założono stropodach nad nawą oraz wzniesiono wieżę.

2. Kościół p. w. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny powstał w początkach XIV wieku w Mierczycach; położony jest na wzniesieniu przy drodze wiodącej przez wieś. Jest to jednonawowa budowla kryta stropem, z prezbiterium o nieznanym zakończeniu i przykryciu. Kościół zbudowano z kamienia łamanego, portal wykonano z ciosów piaskowca. Zachowane są mury nawy i częściowo prezbiterium. W południowej ścianie nawy jest osadzony portal ostrołukowy, uskokowy z parą kolumienek ze spłaszczonymi bazami na wysokim ośmiobocznym cokole, z profilowanymi uskokami. Z późnego średniowiecza pochodzi wieża. Pozostałe przybudówki powstały w czasach nowożytnych. Do dziś przetrwała siedemnastowieczna ambona i bogato zdobiony prospekt organowy. Godne uwagi są też pochodzące z tegoż okresu nagrobki rodziny Schweinichenów. W XVIII w podczas przebudowy kościoła zlikwidowano znajdujący się wokół cmentarz. Pozostały po nim jedynie dwa późnobarokowe nagrobki wmurowane w zewnętrzną ścianę świątyni. Zachował się także krzyż pokutny wmurowany w okalający kościół mur.

3. Pałac wzniesiony w XVII w Mierczycach w stylu renesansowym, przebudowany w XIX w. Pałac ozdobiony został wspaniałym portalem. Cztery kolumny wyraźnie odbiegają od pozostałej części budowli o skromnej elewacji. W pomieszczeniu na piętrze zachowały się stiuki i piec o bogato zdobionych.

4**.** Renesansowy dwór w Pawłowicach Wielkich z 1584r**.** wzniesiony jest z cegły. Wewnątrz do naszych czasów przetrwały sgraffita i bogata kamieniarka. Budynki tylko częściowo ustawione są w regularny czworobok. Trzy z nich zlokalizowane są na północny wschód od pałacu, a jeden (obora) znajduje się poza czworobokiem. Niektóre murowane są z kamienia i cegły, inne wyłącznie z cegły. Nakryte są stromymi, ceramicznymi dachami, posiadają zachowaną bez większych zmian bryłę, konstrukcję więźby i sklepień. Całość otacza kamienny mur.

5**.** Kościół parafialny p.w. św. Piotra i Pawła w Kosiskach z drugiej połowy XVIII w. wzniesiony na miejscu wcześniejszego kościoła z XVI w. Zachował się tu barokowy ołtarz i drewniana ambona z początku XVIII w. Na starszą wygląda kamienna chrzcielnica. Najprawdopodobniej została ona przeniesiona tu z innego obiektu. W XIX - XX w. przebudowano go w modnym wówczas stylu neobarokowym. Cennym zabytkiem jest również cmentarz założony w XVI w. wraz z zachowanym murem cmentarnym z XVI w., pięknie wykonana płyta epitafijna z 1551 r. i brama z 1572 r. Walory całości podkreśla skupienie osłonowe złożone z lipy, kasztanowca i jesiona.

6. Kościół p.w. św. Marcina w Postolicach pochodzi z XV wieku. Ta niewielka świątynia wybudowana z kamienia i cegły świadczy o zamożności ówczesnych mieszkańców tych terenów. Wewnątrz zachował się noszący charakterystyczne cechy stylu barokowego bogato dekorowany ołtarz główny i nieco skromniejszy ołtarz boczny. Godna uwagi jest bardzo piękna rzeźba gotyckiej madonny niemająca sobie na terenie gminy równej i równie cennej. Najprawdopodobniej pochodzi ona z nieistniejącego ołtarza skrzyniowego być może z poza obszaru gminy i znalazła się w ramach przenosin obiektów po roku 1945. Wokół kościoła rozpościera się cmentarz parafialny pochodzący z XIV w., cenny z uwagi na starodrzew lipy rosnącej wzdłuż murów.

7. Kościół p.w. Serca Pana Jezusa w Granowicach.z XVI wieku. Świątynia ta łączy w sobie kilka stylów. Czterokątna u podstawy wieża zwieńczona została barokowym hełmem. Z tego okresu zachowała się do naszych czasów we wnętrzu kościoła ambona i ołtarz. Ciekawostką jest malowane na desce epitafium pochodzące z 1619 r. przedstawiające Chrystusa na Górze Oliwnej, poniżej zaś wizerunki zmarłych. Wokół kościoła usytuowany jest cmentarz założony w XIV w., na terenie którego znajduje się starodrzew z przewagą lipy drobnolistnej o wybitnych walorach krajobrazowych.

8. Dawny dwór w Budziszowie Małym jest prostą, dwukondygnacyjną budowlą, krytą dwuspadowym dachem z lukarnami. Wejście główne w wąskim ryzalicie, przechodzącym pod

linią okapu w wieżyczkę, dostępne jest po schodach. Po przeciwległej stronie znajduje się niewielka przeszklona wybudówka z wejściem ogrodowym, nad nią zaś dostępny z pierwszego piętra taras. Zachowany do naszych czasów budynek powstał zapewne w XX wieku na miejscu wcześniejszej budowli. Dworski park w Budziszowie Małym, mimo znacznych zaniedbań, jest ciągle pięknym zabytkowym założeniem parkowym.

Poniższa tabela ilustruje zestawienie zabytków wpisanych do rejestru Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków (łącznie 313 obiektów) wg rodzajów i położenia w gminach:

gmina	***zabytki nieruchome***	***zabytki ruchome***	***zabytki archeologiczne***
miasto Jawor	37	6	1
gmina Bolków	40	7	10
miasto Bolków	18	-	3
gmina Paszowice	37	10	9
gmina Mściwojów	25	11	7
gmina Męcinka	28	10	6
gmina Wądroże Wielkie	32	4	12
Razem	**217**	**48**	**48**

W dalszej części zostały przedstawione najważniejsze zabytki archeologiczne, nieruchome i ruchome (także nieujęte w rejestrze konserwatora); określono stan zachowania wybranych zabytków ruchomych i nieruchomych.

7. Zabytki archeologiczne na terenie powiatu jaworskiego

Gmina Jawor

1. Cmentarzysko całopalne kultury łużyckiej odkryte na przełomie XIX i XX wieku wzdłuż linii kolejowej ze Starego Jawora do Brachowa. Odkopano tam przeszło 1000 popielnic.
2. Groby całopalne z okresu kultury łużyckiej na terenie ogrodu Sądu Powiatowego, na Placu Seniora i na terenie Zamku Piastowskiego.
3. Groby skrzyniowe kultury pomorskiej odkryte na terenie Żarku.
4. Znaleziska kultury grobów jamowych odkryte na terenie Jawora.
5. Znaleziska monet z okresu rzymskiego na terenie Jawora.
6. Wieża mieszkalna z XIII wieku na terenie Zamku Piastowskiego. W południowej części dziedzińca odkryto fundamenty i część niższej kondygnacji wieży mieszkalnej wzniesionej najprawdopodobniej na początku lat 20-tych XIII wieku przez Radosława z Bolesławca.
7. Pozostałości fortyfikacji Bramy Strzegomskiej odkryte na północ od Wieży Strzegomskiej.

Gmina Wądroże Wielkie

1. Grodzisko z okresu kultury łużyckiej zbudowane około 650-500 r. p.n.e. na Górze Papaja, około 250 metrów na wschód od obecnych zabudowań dawnego PGR-u w

Mierczycach. Przebudowane po przybyciu na te ziemie Słowian najprawdopodobniej w VII wieku n.e. Zachowany miejscowo wał izbic owy oraz dwa tarasy. Wymiary grodziska to 124 x 97 metrów.
2. Cmentarzysko kultury łużyckiej w Mierczycach. Związane najprawdopodobniej z pobliską osadą obronną. Typowe wyposażenie tutejszych grobów to naczynia gliniane, wyroby metolowe (szpile, bransolety, naszyjniki z brązu, noże itd.).
3. Cmentarzysko kultury łużyckiej w Biernatkach.
4. Ślady osad kultury łużyckiej w Gądkowie, Granowicach, Kępach, Mierczycach i Wądrożu Wielkim.
5. Osada z okresu rzymskiego w Mierczycach. Odkryto tutaj kilka domostw mieszkalnych i budynków gospodarczych o konstrukcji słupowej. Cmentarzyska z tej epoki odkryto dotąd w Budziszowie Wielkim i w Mierczycach.

Gmina Męcinka

1. Grodzisko wczesnośredniowieczne i dwa stanowiska archeologiczne w Chełmcu.
2. Wczesnośredniowieczne grodzisko na Górze Górzec koło Męcinki. Zbudowany na szczycie trzeciorzędowego wulkanu. Zachowały się resztki wału drewniano – ziemnego oraz fosy.
3. Osada z XVIII wieku w Muchowie.
4. Ślady osadnictwa z epoki kamienia oraz wczesnej epoki brązu, relikty osadnictwa z późnego średniowiecza, wczesnośredniowieczne grodzisko – w Sichowie.
5. Diadem z III okresu epoki brązu znaleziony w okolicach Sichowa w 1907 roku. Umieszczone na nim symbole świadczą, że był prawdopodobnie przedmiotem służącym kultowi solarnemu.
6. Całopalne cmentarzysko w Męcince datowane na okres halsztacki. Znaleziono tam min. szpilę związaną z kulturą pomorską.

Gmina Bolków

1. Stanowiska z okresu epoki brązu oraz znaleziska rzymskich monet na terenie Starego Miasta w Bolkowie.
2. Osady średniowieczne w Świnach.
3. Osady średniowieczne w Wolbromku.

Gmina Paszowice

1. Trzy wczesnośredniowieczne grodziska na terenie Wąwozu Myśliborskiego oraz dwa na pobliskiej Górze Rataj. Największe z grodzisk, noszące potoczną nazwę "Szwedzki Szaniec", a przez archeologów określane jako "Myślibórz III", położone jest po północnej stronie jaru, na bezimiennym wzgórzu (310 m). Ma owalny zarys (85 x 70 m), otoczone jest częściowo zachowanym wałem. Datowane jest na VII-IX w. i wiązane z Państwem Wielkomorawskim. Dwa pozostałe grodziska znajdują się po południowej stronie Jawornika, na "cyplach" wznoszących się ponad zakolami doliny. Przypuszczalnie były to tzw. grody refugialne, które nie były stale zamieszkałe, a jedynie wykorzystywane do ukrywania się okolicznej ludności w czasie zagrożenia wojennego. Datowane są na XII-XIII w.
2. Wczesnośredniowieczne grodzisko Kobylica (Myślibórz II) na terenie Owczarni (około 500 metrów na północ) w Myśliborzu. Ma kształt wydłużone trójkąta o długości około 60 metrów. Częściowo zachowane wały.

3. Grodzisko w Bolkowicach zawierające stanowiska od neolitu, przez kulturę łużycką do średniowiecza.
4. Wczesnośredniowieczne grodzisko w okolicy Siedmicy (1 km na zachód).
5. Cmentarzysko całopalne z III w. n.e. w Sokolej.
6. Liczne znaleziska ceramiki kultury łużyckiej oraz monet z okresu rzymskiego na terenie Paszowic.

Gmina Mściwojów

1. Osady wczesnośredniowieczne w Luboradzu.
2. Osady kultury łużyckiej w Mściwojowie i Nienaszowie.

8. Zabytki nieruchome - stan zachowania

8.1. Gmina Jawor

1. Zamek Piastowski (gmina Jawor) zbudowany został na początku XIII wieku, a później systematycznie był przebudowywany i powiększany; został zmodernizowany w latach 1510 – 1538 i wraz całym systemem fortyfikacji miejskich dostosowany do użycia broni palnej. Wzniesiono wówczas 3-kondygnacyjną basztę alkierzową o narysie podkowy ze strzelnicami na każdej kondygnacji. W 1568 r. zamek został gruntownie przebudowany w stylu renesansowym. Wzniesiono wówczas zachowaną do naszych czasów wieżę. Doszczętnie wypalony w 1648 r. został odbudowany w latach 1656 – 1665. Po zajęciu Jawora przez Prusaków zamek został przebudowany do obecnej postaci. Wzniesiono wówczas wschodnie skrzydło więzienne i dobudowano od północy parterową przybudówkę i reprezentacyjną bramę z dwoma orłami. W XVIII w. następuje dobudowa parterowej przybudówki z reprezentacyjną brama i pomieszczeniami dla straży więziennej. Zamek Piastowski (Książęcy) przeszedł cztery fazy budowy. I faza – ok. I ćw. XIII w. – powstaje mieszkalna kamienna wieża; była wielokondygnacyjna, stała w centrum dziedzińca o średnicy 30 m, prawdopodobnie była to siedziba kasztelanii. II faza – ok. III ćw. XIII w. – powstaje druga wieża położona na południe od pierwszej jako siedziba – rezydencja dla księcia Henryka, najstarszego syna Bolesława Rogatki, przygotowującego się do objęcia rządów nad Jaworem, co nastąpiło w 1274 r. Fundamenty wzniesiono z kamienia, a pierwszą nadziemną kondygnację z cegły. III faza - wieżę otoczono wraz z dziedzińcem zamkowym murem obronnym z kamienia o grubości 2, 20 m (ok. 1274 – 1286). IV faza (pierwsze dziesięciolecia XV w.) – dobudowywanie nowych elementów gotyckiego zamku. W okresie renesansu Zamek przechodzi ogromne przeobrażenia. W latach 1510 – 1538 w ramach wprowadzenia na szeroką skalę broni palnej zamek zostaje poddany modernizacji. Zostaje wzniesiona trzykondygnacyjna baszta alkierzowa o narysie podkowy z otworami do broni palnej na każdej kondygnacji. W 1568 r. następuje przebudowa w stylu renesansowym. Zostaje wzniesiona dzisiejsza wieża zamkowa w południowo – zachodnim narożniku wewnętrznego dziedzińca. Zostaje nadbudowana trzecia kondygnacja w skrzydle zachodnim, składająca się z dwóch dużych sal nakrytych sklepieniami kolebkowymi z lunetami. Zostaje także powiększona budowla okalająca dziedziniec od wschodu. Kolejne wielkie przeobrażenia – lata 1656 – 1665 to odbudowa zamku po zniszczeniach okresu wojny trzydziestoletniej. Obejmują one naprawę uszkodzeń w rezydencji gubernatora, jego kancelarii oraz sali sejmowej, odbudowę zamkowej wieży, ponadto dodano do niej dzwon z datą „1665”. Czterdzieści lat później wieża zostaje odnowiona i wyposażona w zegary. W 1673 r. zostaje dodane ozdobne obramienie do wejścia na klatkę schodową prowadzące do kancelarii naczelnika prowincji i sali sejmowej. Po 1745 r. obiekt przechodzi w ręce pruskie i zostaje

przekształcony w zakład dla umysłowo chorych i więzienie. W II połowie XVIII w. - rozbudowano budynek bramny i dodano trzecie piętro. Dobudowano także parterową przybudówkę z bramą reprezentacyjną i pomieszczeniami dla straży więziennej. Komunikacja z wewnętrznym dziedzińcem więziennym odbywa się teraz poprzez dwie bramy i długą sień bramną. Ponadto w owym czasie przystosowano II piętro południowego skrzydła, posiadające wysokość dwóch kondygnacji, do pełnienia funkcji więziennej kaplicy. Połowa XIX w. to kolejna przebudowa, której gruntownie zostaje poddane całe południowe skrzydło. Powstaje dzisiejszy budynek stojący na prawo od zewnętrznej bramy więziennej. Wówczas znajdowały się w nim pomieszczenia administracji więziennej, szpitala oraz apteki. Od połowy XIX w. od strony zachodniej stawiano dobudówki do elewacji zamku – więzienia. Proces ten trwał do początków XX w., kiedy to zakończono go po stronie wschodniej. Obecny stan techniczny obiektu jest zły i wymaga szybkiego remontu (znaczne ubytki tynku, zniszczone rynny, zawilgocone mury, dziurawy dach);

2. Fragmenty murów miejskich z końca XIII w. – odcinek między ul. Legnicką i Poniatowskiego po remoncie z początku lat 90-tych znajduje się w najlepszym stanie. W szybkim tempie porastają go jednak samosiejki, których niezwłoczne usunięcie jest bezwzględnie konieczne dla uniknięcia uszkodzeń strukturalnych. Odcinek przy ul. Chrobrego jest od prawie dwóch lat stale zagrożony katastrofą budowlaną; ryzyko takie pogłębiają porastające koronę samosiejki, które niszczą strukturę muru;

3. Międzymurze – dwie linie murów obronnych: XIII-wieczna i XVI-wieczna oraz fosa. W centrum muru XIII-wieczna znajduje się **Baszta Albrechta**. Stan muru gotyckiego jest zły. Górna część odcinka północnego na długości prawie 20 metrów zawaliła się na stronę zachodnią. Koronę porastają samosiejki niszczące strukturę muru. Występuje stałe zagrożenie katastrofą budowlaną. Oczyszczoną w ubiegłym roku fosę na całej długości pokrywają niszczące jej strukturę samosiejki drzew i krzewów;

4. Wieża (nazywana także umownie, choć nieco błędnie, Basztą) **Strzegomska** będąca pozostałością po dawnych murach miejskich z XIII w. Uszkodzenie hełmu w wyniku katastrofy budowlanej w ubiegłym roku wymaga kontynuacji rozpoczętego wówczas remontu;

5. Dwór Hellwinga wraz z tzw**. źródłem św. Jadwigi –** w XIV w. obszar ten stał się prywatnym majątkiem, a pierwotnie należał do zamkowego folwarku;

6. Kaplica św. Barbary – pierwsze informacje znajdują się w kronice miejskiej już w 1311 r. (określano ją wówczas jako „kościół zaniedbany"). Po pożarze miasta w 1776 r. przebudowano ją do obecnej postaci. Zawilgocenie części murów wymaga szybkiej interwencji;

7. Kościół parafialny p.w. św. Marcina - zbudowany w latach 1330 -1370 w Jaworze;

8. Ratusz miejski z wieżą – pierwsze wzmianki pochodzą z 1372 r.; 65-metrowa wieża to pozostałość po dawnym gotyckim wyglądzie ratusza. W 1556 r. zamontowano na wieży dzwon sprzężony z mechanicznym zegarem; w 1573 r. przebudowano wieżę (dobudowa części ośmiobocznej oraz zwieńczenia); w 1598 r. dodano nową tarczę zegara ratuszowego; 21 stycznia1603 r. przeniesiono na wieżę części pozłacanego hełmu Wieży (Baszty) Strzegomskiej; w 1617 r. wstawiono nowy zegar; w1693 r. dokonano wymiany hełmu wieży po uszkodzeniach artyleryjskich okresu wojny trzydziestoletniej, a w 1786 r. przeprowadzono ostatnią przebudowę wieży. **Budynek Ratusza** – pochodzi z XIV w.; stopniowa przebudowa w XVI w. nadała mu cechy obiektu renesansowego; w wyniku przebudowy w 1846 r. dobudowano II piętro, usunięto attyki grzebieniowe oraz renesansowy szczyt; po ostatniej przebudowie z 1869 r. usunięto przybudówki od strony zachodniej; po pożarze w 1895 r. odbudowano obiekt w stylu neorenesansowym (1897 r.);

9. Kaplica św. Wojciecha – barokowa, ze średniowieczną jednak metryką, sięgającą XIV wieku, kiedy to była synagogą miejscowej gminy żydowskiej. Po wypędzeniu Żydów w 1422 roku została przejęta przez magistrat i w 1436 r. przebudowana na kaplicę szpitalną p.w. Św. Wojciecha (Adalberta). Zawilgocenie części murów wymaga szybkiej interwencji;

10. Kompleks klasztorny franciszkanów – obserwantów (bernardynów) (1486 – 1510);

11. Zamek Anioła – wzniesiony został w latach 20. XVI w.; przebudowany był w 1573 r., a następnie odbudowano pod koniec XIX w. obiekt przez jaworzan ze szkód, jakie spowodowało zawalenie się części północno – zachodniej zamku Po 1945 obiekt stopniowo popadał w ruinę, którą jest dzisiaj. Stan większej części obiektu jest zły. Mury są zawilgocone i w części północnej stwierdzamy znaczące ubytki. Wskazany jest gruntowny remont i zadaszenie całości;

12. Kamienica Schwarzbacha (przy ul. Staszica na posesji nr 4) to renesansowa budowla, powstała w 1570 r., w 1850 r. poddana renowacji, a w 1868 r. przebudowano wnętrza oraz fasady;

13. Dom Wallensteina (pod nr. 3 na ul. Legnickiej) – pierwsze wzmianki pochodzą już z XVIII-wiecznej kroniki, z których wynika, że w 1633 zajmował go sam Albrecht von Wallenstein. Od strony zachodniej budynek posiada bogato zdobiony portal renesansowy z pełnowymiarowymi figurami żołnierzy w antycznym rynsztunku;

14. Rynek jaworski - obecna zabudowa na planie z czasów lokacji miasta powstawała poprzez XVI-XX w. Pierzeje wschodnia i północno – zachodnia zostały zniszczone w 1945 r. i zbudowane od nowa w latach 60-tych. Mimo systematycznych remontów stan wielu zabytkowych kamienic, zwłaszcza w pierzejach południowej i północno – wschodniej jest zły. W większości tych budynków można stwierdzić zły stan rynien oraz zawilgocone i popękane mury;

15. Budynek dawnego zakonu beginek (obecnie Zbór Anastasis) przy ul. Żeromskiego z ok. 1748 r. Obiekt jest obecnie remontowany (odnowiono min. dach oraz dzwonnicę); bardzo wysoki stopień zawilgocenia murów nośnych oraz krypty zagraża całości obiektu i wymaga szybkiej interwencji;

16. Kamienica Lauterbachów (Rynek, nr 8) – wybudowana pod koniec XVIII w. , po wielkim pożarze miasta z 1774 r.;

17. Teatr od 1799 r. (obecnie Jaworski Ośrodek Kultury);

Teatr Miejski pierwotnie budynek teatru był domem kupców (mercatorium) pochodzącym z II poł. XIII w. Był dwukondygnacyjną budowlą z obszernymi i głębokimi piwnicami służącymi za składy towarowe. Jaworskie sukiennice posiadały wówczas na parterze oraz piętrze ławy oraz kramy kupieckie. W ciągu kolejnych stuleci budynek ulegał licznym architektonicznym zmianom. W 1799 r. przeprowadzono adaptację piętra domu kupieckiego na salę teatralną, wybudowano scenę, postawiono drewniane ławy, obito ściany sali teatralnej czerwonym suknem. W 1850 r. salę zamknięto, a spektakle przeniesiono do hotelu „Złoty Miecz” w Rynku 25. Obiekt ów uległ spaleniu w 1945 r. W latach 1869-1875 stare sukiennice zostają wyburzone – powstaje budynek Teatru w obecnie zachowanej wersji wzniesiony na podstawie dwukondygnacyjnych piwnic będących pozostałością po domu kupieckim. W latach 1925 – 1926 odnowiono oraz zmodernizowano scenę i widownię sali teatralnej, wyposażono scenę w kopulastą ścianę (horyzont twardy), oświetlenie oraz nowoczesne kulisy. Zainstalowano reflektory, podświetlacze i projektory na widowni oraz scenie. W 1927 r. pogłębiono przestrzeń przedscenia dla orkiestry (fosa orkiestrowa). Odnowiono wystrój sali teatralnej, foyer i innych pomieszczeń w budynku, powiększono liczbę miejsc na widowni, wyposażono balkon w fotele, wypełniono pola kasetonowego stropu papierowymi malowidłami 8 muz. Dokonano wymiany zdobionych żeberek międzypolowych stropu. Przeprowadzono także renowację bogatej dekoracji ornamentalnej balkonu, który wspierany

jest na korynckich kolumnach. Nastąpiła zmiana wyglądu zewnętrznego budynku - wprowadzenie wyraźnego podziału liniowego fasady i elewacji bocznych, nałożenie wysokiej jakości tynku oraz pozłacanych liter z napisem „Stadt Theater”;

18. Dworzec kolejowy (1856 r.);

19. Cmentarz żydowski z II poł. XIX w. Obiekt jest obecnie zdewastowany, większość nagrobków została uszkodzona lub przewrócona. Całość porastają samosiejki. Wskazana jest naprawa uszkodzonych macew, oczyszczenie obiektu oraz rekonstrukcja ogrodzenia;

20. Cukrownia w Starym Jaworze – założona pod koniec XIX stulecia; rejestr zabytków wymienia w jej kompleksie aż 43 oddzielne budynki. W latach dwudziestych XX w. nastąpiła rozbudowa, wyposażono ją w nowoczesne urządzenia, m.in. do otrzymywania cukru wyższego gatunku, tzw. rafinady. Po 1945 r. naprawiono ocalałe urządzenia i przygotowywano fabrykę do uruchomienia. W latach 1951 – 1990 dokonywała się ciągła rozbudowa i modernizacja całego kompleksu. W fabryce cukru wymieniono prawie wszystkie urządzenia na nowocześniejsze i wydajniejsze. Lata 70-te XX w. to budowa 4-kilometrowej linii wysokiego napięcia, własnej stacji transformatorów oraz rozdzielni, rozbudowa własnej bocznicy kolejowej.

8.2. Gmina Bolków

1. Bolków – **kościół św. Jadwigi** z XIII w.; wieża datowana na lata 1248 – 1252, pierwsze wzmianki o całym obiekcie w 1298 r.;

2. Bolków – **zamek;** część gotycka wzniesiona została w II połowie XIII wieku, pierwsza wzmianka pochodzi z 1277 r. Znacząco był rozbudowany w XIV i XV wieku. W latach 1539-1540 zamek pod kierownictwem lombardzkiego architekta Jakuba Parra został kolejny raz przebudowany. Zrujnowany po wojnie trzydziestoletniej został częściowo odbudowany w 1 połowie XX wieku;

3. Bolków **– Ratusz miejski**; wzniesiony u schyłku XIV w., przebudowany w 1827 r. w duchu klasycyzmu, po spłonięciu w 1263 r. odbudowany w 1670 r.;

4. Bolków – **kamieniczki w Rynku;** (pochodzące z XVII w, z podcieniami, obecna zabudowa powstawała w XVIII – XIX w.;

5. Bolków **- pałac barokowy** z XVIII w. z ok. 1797 r.;

6. Bolków - **barokowa kapliczka** z XVIII w.;

7. Bolków **- kościół ewangelicki** z 1855 r.;

8. Bolków – **Anielska fontanna** z ok. 1858 r.;

9. Sady Górne – **kościół Narodzenia NMP** z XIII/XIV w., pałac z 1775 r.;

10. Płonina – ruiny zamku ruiny zamku **Niesytno** z XIII wieku oraz renesansowego pałacu. Stan obiektu jest zły. Muru są w większości zawilgocone i porośnięte samosiejkami. W wielu miejscach można stwierdzić rozległe ubytki;

11. Lipa – gotycko – renesansowy **zamek** z XIII w. Wzniesiony został najprawdopodobniej na początku XIII wieku, przebudowany w XVII wieku do formy renesansowej, następnie zrujnowany po 1945 r. Od dwóch dekad pozostawiony bez opieki obiekt jest systematycznie dewastowany. Pogarsza się zwłaszcza stan gotyckiego domu mieszkalnego, który w ostatnich latach zupełnie stracił zadaszenie. Stan tej części zamku stwarza stałe zagrożenie katastrofą budowlaną;

12. Świny **kościół św. Mikołaja** z prawdopodobnie 1319 r.;

13. Lipa -**kościół gotycki p.w. św. Piotra i Pawła** wymieniany już w 1330 r.;

14. Mysłów – **kościół św. Jana Chrzciciela** z końca XIII w.;

15. Lipa- **budynek podzamcza** z XIV w.;

16. Świny – **zamek** gotycko – renesansowy; ruiny gotycko – renesansowego zamku wyżynnego, na miejscu grodu z X w.; najstarszą częścią jest – wzniesiona na litej skale – 4 –

kondygnacyjna wieża mieszkalna z XIV/XV w., rozplanowana na rozrysie prostokąta; w połowie XV w. zamek powiększono o budynki mieszkalne i bramę wjazdową; gruntowne zmiany, wraz ze zmianą funkcji, warownia przeszła po 1620 r.; powstał wówczas zamek dolny, otoczony fortyfikacjami bastejowymi i okazałe skrzydło wschodnie, flankowane potężnymi cylindrycznymi basztami; zamek poprzez ukształtowanie terenu ma nieregularną formę i składa się z kilku zróżnicowanych budynków; największe jest skrzydło wejściowe z około 1620 r., 3 – kondygnacyjne, 11- osiowe, z okazałą bramą wjazdową i furtką wejściową, obramioną dekoracyjnymi portalami; pomieszczenia były zasklepione i dekorowane w duchu renesansu, obecnie zachowały się tylko mury z ozdobnymi szczytami i krokształynami wykuszy latrynowych oraz pozostałości dekoracji sgraffitowej; od XIII do XVIII w. siedziba rodu Świnków.

17. Kaczorów **kościół św. Mikołaja** – z XIV w.; gotycko - barokowy;

18. Stare Rochowice – **kościół św. Jana Chrzciciela** z XIV w., gotycki;

19. Lipa - **kościół św. Apostołów Piotra i Pawła** z XIV w, późnogotycki, jednonawowy;

20. Wolbromek – **kościół św. Barbary** z XV w.; wg niektórych źródeł część może pochodzić z XII w.;

21. Kaczorów - **pałac** z 1521 r.;

22. Płonina **pałac z XVI w. na podzamczu** obiektu. Spalony na skutek pożaru w latach 90-tych jest obecnie ruiną. Brak trwałego zabezpieczenia powoduje postępującą dewastację obiektu;

23. Lipa - **pałac** – właściwie **zespół pałacowy**, budynek dawnego dworu z XVI w.;

24.Lipa -**pałac barokowy** z 1628 r, w stanie kompletnej ruiny;

25. Mysłów **- pałac** wzniesiony w XVII w.;

26. Lipa - **willa –** pierwotnie renesansowy dwór z XVIII w.;

27. Jastrowiec - **pałac** z II połowy XVII w. Obiekt został w ostatnich latach częściowo wyremontowany przez prywatnych właścicieli;

28. Jastrowiec- **„Zamek na wodzie”** z II połowy XVIII w.;

29. Jastrowiec - **kapliczka pokutna**;

30. Stare Rochowice - **pałac późnorenesansowy** z pocz. XVII w., ruiny;

31. Sady Górne – **pałac** z 1775 r.;

32. Stare Rochowice - przylegający do w/w obiektu **budynek gospodarczy** z XIX w.;

33. Wolbromek – **dwór** powstały ok. 1841 r.;

34. Sady Dolne – **pałac** z 1844 r.;

35. Wierzchosławice **- kościół św. Józefa Oblubieńca NMP** (II połowa XVIII), klasycystyczny;

36. Kaczorów **- kościół Błogosławionej Karoliny Kózki** z 1904 r.

8.3. Gmina Męcinka

1. Piotrowice - **kościół z XIII w p. w. św. Piotra i Pawła**, wczesnogotycki bądź późnoromański (sprzeczne doniesienia w źródłach), przebudowany w XVIII w.;

2. Kondratów - **kościół gotycki p.w św. Jerzego** z XIV w.;

3. Myślinów – **kościół gotycki. p.w. Wniebowzięcia NM Panny** z XIV w., przebudowany w XVII w.;

4. Pomocne – **kościół gotycko – barokowy, p.w. św. Marcina** z XIV w., przebudowany w XVIII w.;

5. Małuszów **– kościół gotycki p.w. Narodzenia NM Panny** z XIV w., przebudowany w XVIII w.;

6. Męcinka – **kościół pochodzący z XV w. p. w. św. Andrzeja Apostoła**, przebudowany w XIX. Obecnie pozostała po nim tylko wieża wraz z krenelażem ozdobionym elementami gotyckiego łuku;

7. Słup – **kościół p.w. Wniebowzięcia NM Panny**, barokowy, powstał w XV wieku, lecz gruntowną przebudowę przeszedł w XVIII w.;

8. Sichów – **kościół p.w. Niepokalanego Poczęcia NM Panny**, z okresu późnego gotyku z XV w.;

9. Słup – **gotycka kaplica przedpogrzebowa** z XVI w. na przykościelnym cmentarzu;

10. Chełmiec – **kościół p. w. św. Jana Chrzciciela** z XVI w., gotycko - barokowy, przebudowany w XVIII w.;

11. Małuszów – **dwór** z pocz. XVII w., przebudowany w XVIII w.; w 1912 r. dobudowano kamienny portyk od strony północnej, obecnie w trakcie remontu;

12. Kondratów - **ruiny plebanii** z XVII w.;

13. Piotrowice – barokowy **pałac** (obecnie ruiny) z lat 1730 - 1740; w latach trzydziestych XVIII w. otrzymał barokowe podziały. Zrujnowany w latach 70- tych pałac utracił dach i większość stropów. W chwili obecnej stwarza stałe zagrożenie katastrofą budowlaną. Kompletnie zarośnięty i zdewastowany jest przylegający do niego dawny park;

14. Kondratów - dawne zabudowania folwarczne - **czworaki** z XVIII w.;

15. Sichów – **pałac** (obecnie ruiny) z XVIII w., barokowy. Przebudowany w początkach XIX w. i ok. 1880 r. – nadano obiektowi neorenesansowy kostium. Ostatnie zmiany – lata trzydzieste XX w. to zmiany we wnętrzach i zmiana elewacji. Spalony został w 1945 r. Obecny stan obiektu jest zły. Część murów wykazuje znaczne zawilgocenie, większość porośnięta jest samosiejkami;

16. Pomocne - **plebania** barokowa z 1732 r.;

17. Chełmiec - ruiny **dworu** z lat1793 – 1796 z przylegającym doń starym parkiem;

18. Pomocne - **dom mieszkalny** St. Zwierza z datą 1803;

19. Chroślice – **kapliczka** z 1888 r. połączona z dzwonnicą;

20. Muchów – **pałac** z ok. 1910 r.

8.4. Gmina Mściwojów

1. Targoszyn **- kościół p. w. św. Jadwigi** z 1335 r., o formach późnego gotyku;

2. Godziszowa - **kościół p.w. św. Szczepana**, gotycki z XIV w.; przebudowany w XVIII w., jednonawowy z sygnaturką, ma nieckowo sklepione prezbiterium;

3. Snowidza – **kościół p.w. Wniebowstąpienia Pańskiego** z XV w., o cechach gotyku, przebudowany w XVIII w.;

4. Mściwojów – ruiny **dworu** wzniesionego ok. 1550 r.;

5. Luboradz - **pałac** z XVI w.; rozbudowany w latach 1681 – 1686 najpierw jako renesansowy dwór obronny, następnie po rozbudowie w dzisiejszym kształcie. Większa część obiektu wykazuje znaczne zawilgocenie murów nośnych i znaczne ubytki tynku. Stwierdzić można także liczne uszkodzenia bądź ubytki rynien;

6. Luboradz - **kościół** z XVI w **p.w. Zaślubin NM Panny;**

7. Marcinowice – **kościół** klasycystyczny **p.w. św. Anny,** zbudowany w XVII w.; **kapliczka pokutna** wbudowana w mur cmentarza, znajdująca się przy wejściowej bramie;

8. Luboradz - zespół barokowych **budynków gospodarczych** (**oficyna** oraz **spichlerz**) z XVIII w.;

9. Godziszowa **- pałac** z XVIII w. posiadający resztki barokowo – rokokowej dekoracji zewnętrznej; krzyż pokutny z wyrytym mieczem ostatnio przeniesiony na wzgórek. Praktycznie zachowały się tylko zabudowania dawnego zespołu folwarcznego oraz przylegający niegdyś do pałacu park;

10. Mściwojów - **kościół p.w. Nawiedzenia NM Panny**; zbudowany w XVIII w., barokowy, jednonawowy z wieżą, posiada półokrągłe prezbiterium oraz kruchtę. Na zewnątrz we wnękach na frontonie znajdują się trzy rzeźby, a wejście ujęte jest przez portal, w środku są - barkowa ambona oraz rzeźby.

11. Drzymałowice - **dwór** wybudowany w 1732 r., **park podworski**; remontowany i powiększony o **przybudówki** w II ćwierci XIX w.;

12. Drzymałowice - **budynek o cechach baroku** z datą 1771 na piaskowcowym portalu;

13. Mściwojów **– pałac** z 1550 r, przebudowany w połowie XVIII w. Ponadto z dawnych zabudowań dworu zachowały się **pawilon ogrodowy, pawilony oranżerii, kamienne mosty, staw z wyspą** oraz tzw. **Świątynia Dumania**;

14. Mściwojów - **oficyna folwarczna,** klasycystyczna z okresu XIX w.;

15. Grzegorzów – stara **strzelnica miejska** założona w 1861 r.;

16. Targoszyn – neorenesansowy **pałac** z 1897 r.;

17. Zimnik – **dworek** z nieznanego okresu .

8.5. Gmina Paszowice

1. Pogwizdów **–** wczesnogotycki **kościół p.w. Podwyższenia Krzyża św.** z przełomu XIII /XIV w.;

2. Wiadrów - **kościół** gotycki **Podwyższenia Krzyża Św.** z II poł. XIII.;

3. Zębowice – „nieznana” **wieża rycerska** z XIV w.; odkryta w zeszłym roku, oczekuje na wpis do rejestru zabytków;

4. Wiadrów - **ściany boczne** i **portale** pozostałe po **kościele ewangelickim** zbudowanym w 1788 r.;

5. Paszowice – **kościół** gotycki z XIV w. **p. w. św. Trójcy**;

6. Grobla **- kościół p. w. św. Anny** z XIV w; **krzyż pokutny;**

7. Kwietniki - **kościół** gotycko-barokowy **p.w. św. Józefa** z XV w.;

8. Myślibórz – trzy **grodziska** z okresu XIV – XV w.;

9. Nowa Wieś Wielka – **kościół** z XV w. **p. w. Wniebowzięcia NM Panny;**

10. Wiadrów **- pałac** z XVI w., przebudowany w wieku XVIII, otoczony **fosą**;

11. Grobla - **pałac** z XVI w.; przebudowywany wielokrotnie w XVIII i XIX stuleciu; ostateczną formę uzyskał w wieku XX;

12. Kłonice - **pałac** z ok. 1577 r. W 1879 r. został przebudowany na dzisiejszy kształt z renesansowego dworu; od lat 90-tych obiekt jest sukcesywnie remontowany;

13. Pogwizdów - dawny **dworek** z XVII w. o cechach klasycyzmu;

14. Wiadrów – **pałac** z 1770 r., zmodernizowany w III ćw. XVIII w.; dawny ogródek ozdobny od strony wschodniej powstał w poł. XVII w;

15. Paszowice - poewangelicki **kościół** z XVIII **p. w. św. Trójcy** - barokowy;

16. Paszowice - **plebania barokowa** z XVIII w.;

17. Pogwizdów **- kościół** poewangelicki z XVIII **p. w. Wniebowstąpienia Pańskiego** (1741 r.);

18. Kwietniki - ruiny **folwarku** z klasycystycznym **spichlerzem dworskim** (połowa XVIII w.);

19. Kosiska – **pałac** z poł. XVIII w., barokowy;

20. Wiadrów - **obora** z XVIII w.;

21. Pogwizdów - **pałac** z 1800 r. klasycystyczny, ruiny; przebudowywany w XIX i XX w., od lat 70. pozostaje opuszczony;

22. Jakuszowa – **pałac** z połowy XIX w., klasycystyczny; w XX w. przeprowadzono szereg przebudów i modernizacji;

23. Myślibórz - **pałac** z lat 1859 - 1861, zrealizowany w stylu gotyku angielskiego (Tudorów); w 1998 r. pałac został całkowicie odrestaurowany ze stanu kompletnej ruiny;

24. Lipa – **pomnik przyrody** w górnej części wsi.

8.6. Gmina Wądroże Wielkie

1. Bielany – **pałac;** obecnie całkowicie przebudowany i zmieniony nie do poznania;
2. Budziszów Wielki - **kościół p.w. Dobrego Pasterza** z 1250 r.;
3. Budziszów Wielki - XIII - wieczny **cmentarz;**
4. Wądroże Wielkie - **cmentarz** z XIII w.;
5. Wądroże Wielkie- **kościół p. w. Matki Bożej Różańcowej** z 1288 r.;
6. Mierczyce – **kościół p. w. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny** z XIV w.;
7. Postolice - **cmentarz** parafialny z XIV w.;
8. Postolice – **kościół** XV - wieczny **p. w. św. Marcina;**
9. Budziszów Wielki **- pałac** z XV wieku; skrzydło wschodnie wzniesiono zostało w ok.1800 r.;
10. Pawłowice Wielkie **– dwór** renesansowy z 1584 r., rzadki przykład tego typu obiektu z tamtego okresu bez obronnych umocnień;
11. Wądroże Małe – renesansowy **dwór** z XVI w. Obecny wygląd jest wynikiem największej XIX-wiecznej przebudowy, która zatarła pierwotne stylistyczne cechy obiektu;
12. Granowice – **kościół p. w. św. Serca Pana Jezusa** z XVI w.;
13. Wądroże Wielkie – **pałac** z I połowy XVII w., zbudowany na zrębach wcześniejszego, renesansowego dworu; ok. 1800 r. nastąpiła przebudowa nieznacznie powiększająca obiekt, wykonano nową elewację w duchu klasycyzmu, natomiast „modernizacja" z lat 60-ych XX w. całkowicie praktycznie zdewastowała obiekt wraz z całym jego wyposażeniem;
14. Mierczyce - **pałac** z I ćwierci XVIII w., powstały w miejsce XVI-wiecznego dworu wodnego; przebudowywany w 1880 r.; otoczony fosą i parkiem w stylu ogrodu francuskiego;
15. Mierczyce - **ogród** z XVIII w.;
16. Postolice – klasycystyczny **dwór** z I połowy XIX w., zmodernizowany pod koniec XIX w.;
17. Budziszów Wielki - **aleja lipowa** z końca XIX w. wraz z kasztanowcami białymi oraz posadzonymi po 1945 r. topolami kanadyjskimi;
18. Sobolew – **pałac** wzniesiony ok. 1890 r.;
19. Budziszów Mały – **pałac** z 1908 r.;
20. Kosiska **– kościół p. w. św. Piotra i Pawła** (czas powstania nieznany).

9. Zabytki ruchome - stan zachowania

9.1. Gmina Jawor

1. Kościół p.w. św. Marcina - witraż z Chrystusem Zmartwychwstałym (1870 r.); witraż: święci Piotr, Paweł i Andrzej (1870 r.), barwne malowidło na sklepieniu nawy południowej (XIV – XV w.), charakterystyczna główka (maska) na głowicy służki filaru północno – zachodniego (I ćwierć XIVw.), ambona (lata 90-te XVII w.), ołtarz (połowa XVIII w.) z kopią ikony Matki Bożej nieustającej Pomocy (1962 r.) z kulisowo ustawionymi figurami czterech ewangelistów, św. Piotra i św. Pawła z obrazem „Apoteoza św. Marcina" autorstwa Feliksa Antona Schefflera; ufundowano także ołtarze boczne: Wniebowzięcia NMP, św. Józefa, pokłonu Trzech Króli, ołtarz p.w. św. Jana Nepomucena z lat 30ych XVIII w.; w kaplicy mariackiej – architektoniczny ołtarz barokowy, w którym umieszczono gotycka figurę

Matki Boskiej z dzieciątkiem; przy filarach i na ścianach rozmieszczone barokowe figury świętych: Hieronima, Grzegorza, Filipa, Ambrożego, Judy Tadeusza, Antoniego Padewskiego, Michała Archanioła; IV ćwierć XVIII w. – ambona z płasko rzeźbionymi scenami Przemienienia Pańskiego, Nauczania w Świątyni oraz personifikacjami cnót kardynalnych i boskich; organy z 1732 r. wykonane przez Johanna I. Buttnera; na ścianach kościoła i przykościelnym murze kilkadziesiąt tablic epitafijnych, pomnik św. Judy Tadeusza na placu kościelnym z 1726 r. przeniesiony tutaj w 1873 r. z południowo – wschodniej części rynku, obraz Świętej Rodziny z pracowni M. Willmanna (lata 80-te XVII w.), drewniana figura Matki Bożej bolesnej (połowa XV w.), piaskowcowa rzeźba Madonny z Dzieciątkiem, (XV w.), rzeźba św. Hieronima (schyłek XVII w.); kilkadziesiąt wsporników i zworników wykonanych z piaskowca, m.in. Zwiastowanie, symbole ewangelistów, wielobarwne polichromie sklepienne z XIV/XV w., odsłonięte i zakonserwowane w latach 1982 – 1985, figura św. Marcina Biskupa z ok. 1350 r., epitafium z przedstawieniem Grupy Ukrzyżowania datowane na 1362 r. ufundowane przez miejskiego ławnika Jana Sapiensa, rzeźba Matki Boskiej z Dzieciątkiem (1360 – 1370 r.), epitafium z okresu renesansu lekarza miejskiego Baltazara Hartranfta zmarłego w 1586 r. z ilustracją przypowieści o Miłosiernym Samarytaninie autorstwa legnickiego rzeźbiarza Kaspra Bergera; chrzcielnica z 1580 r., alabastrowy relief ze sceną Chrztu Chrystusa w Jordanie oraz zmodernizowane w baroku stalle w prezbiterium;

2. Kościół p. w. Ducha Świętego (Kościół Pokoju)- obraz „Chrystus w Getsemani", ambona autorstwa Macieja Knote z 1671 r., bogato zdobiona drewniana chrzcielnica z 1661 r., dzwony z 1708 r. dzieła ludwisarza Christiana Demmingera z Legnicy; nad czwartą emporą rzeźbione, polichromowane i złocone godła cechowe, tarcze heraldyczne możnych rodów śląskich (II poł. XVII – XVIII w.); ołtarz autorstwa Michaela Steudenera z Kamiennej Góry z 1672 r. z figurami Mojżesza i św. Jana Chrzciciela. W kondygnacji wieńczącej widnieje symbol Ducha Świętego oraz trzy postacie aniołów trzymających banderole z napisem „Sanctus", XIX-wieczny obraz „Modlitwa Chrystusa w Ogrodzie Oliwnym"; na ścianie wschodniej za ołtarzem portrety duchownych: diakona Samuela Pirschera (1669- 1724), pastora Davida Gottfrieda Schwertnera (1661 – 1735), w niszach korpusu ambony: rzeźby przedstawiające św. Marka, św. Łukasza, św. Jana Ewangelistę, św. Mateusza, w podniebiu daszka symbol ducha św., chrzcielnica z 1656 r. ufundowana przez Annę i Georga von Schweinitz z Kłaczyny zaopatrzona w sześcioboczną misę chrzcielną ufundowaną w 1674 r. przez Georga Lasera; cztery konfesjonały z 1683 r. i 1708 r., ława pastorska ozdobiona obrazami z personifikacjami trzech cnót boskich, loża rady miejskiej Jawora z ozdobnym herbem, drewniane i kamienne epitafia z XVIII w., barokowe i rokokowe ławy i krzesła;

3. Kaplica św. Barbary – na osi fasady głównej zwieńczonej wolutowym szczytem znajduje się piaskowcowy portal, a nad nim nisza z figurą kamienną św. Barbary; późnorenesansowy ołtarz ze sceną Adoracji Dzieciątka (jeden z nielicznych przykładów sztuki renesansowej w Jaworze, inspirowany sztuka niderlandzkiego renesansu); ołtarz oflankowany rzeźbami – św. Piotra, św. Jana Chrzciciela; ma szczycie ołtarza rzeźba Jezusa Chrystusa;

4. Kaplica św. Wojciecha – wewnątrz zachowały się tylko resztki drewnianych empor.

9.2. Gmina Bolków

1. Bolków – **kościół św. Jadwigi** - XIII w., wieża datowana na lata 1248 – 1252; pierwsze wzmianki o całym obiekcie w 1298 r.; budowla o korpusie trójnawowej hali, pierwotnie - o planie równoramiennego krzyża greckiego; czterospadowy dach, walcowate zakończenie wieży, sklepienia krzyżowo – żebrowe, oparte na służkach, zdobnych roślinną wicią, w jednym przypadku rzeźbą figuralną; płaskorzeźbione głowy św. Jadwigi, Henryka

Brodatego oraz ich czterech wnuków: Bolesława Rogatki, Konrada I, Henryka III oraz Władysława, biskupa Salzburga na zwornikach żeber w transepcie; inne zworniki – pokryte ornamentem roślinnym i herbami Piastów świdnicko - jaworsko - ziębickich; dwa ostrołukowe okna z prostym laskowaniem i rzadko widywaną ornamentyką; z XV w. kute drzwi do zachrystii, odrzwia ujęte portalem ostrołucznym; wyposażenie – renesansowy kosz ambony z 1619 r. z figurami czterech ewangelistów, rokokowy ołtarz w północnym ramieniu transeptu; przy wejściu kamienna barokowa figura św. Jana Nepomucena; trzy gotyckie kamienne rzeźby z 1400 r. na północnej kruchcie kościoła (Matka Boska, św. Barbara, św. Katarzyna); na ścianach prezbiterium epitafia z XVI i XVII w., jedno z XIX w.(1800 r.);

2. Bolków – **zamek,** część gotycka wzniesiona w II połowie XIII wieku (pierwsza wzmianka z 1277 r.), znacząco rozbudowany w XIV i XV wieku; zachowane na ścianach gotyckiego budynku nieco ówczesnej kamieniarki (portale, okno trójkolistne, być może w pomieszczeniu kaplicy);

3. Bolków **– Ratusz miejski;**

4. Bolków – **kamieniczki w Rynku** z podcieniami, pochodzące z XVII w,; obecna zabudowa powstawała w XVIII – XIX w.;

5. Bolków **- pałac barokowy** (XVIII w., ok. 1797 r.; obiekt o 9 osiach okiennych, z ryzalitem pośrodku, kryty dachem dwuspadowym, o ścianach dzielonych korynckimi pilastrami, które podpierają profilowany gzyms; okna okolone opaskami, drzwi ujęte prostym kamiennym portalem; dolna część obiektu zawiera boniowania wykonane w tynku; dobrze zachowane: klucz portalu głównego i głowica pilastra;

6. Bolków - **barokowa kapliczka** (XVIII w.) przy zamku z *Pietą* oraz ludowej roboty krucyfiksem z XVIII/XIX w.;

7. Bolków **- kościół ewangelicki** (1855 r.);

8. Bolków – **Anielska fontanna** (około 1858 r.);

9. Sady Górne – **Kościół Narodzenia NMP** z XIII/XIV w.**;** wewnątrz – 17 nagrobków i 2 epitafia, wczesnogotycki portal w wejściu głównym; budowla trójprzęsłowa z prezbiterium krzyżowo-żebrowym;

10. Płonina – ruiny zamku **Niesytno** z XIII wieku oraz renesansowy **pałac** (ruiny);

11. Lipa – gotycko – renesansowy **zamek** z XIII w.; wzniesiony najprawdopodobniej na początku XIII wieku; przebudowany w XVII wieku do formy renesansowej; zrujnowany po 1945 r.; zachowane – parę sklepionych pomieszczeń, komin (?) kuchenny w kształcie piramidy, renesansowy portal;

12. Świny - **kościół św. Mikołaja** z prawdopodobnie 1319 r.; jednonawowy, wieża kryta dwuspadowym dachem, prezbiterium kwadratowe sklepione żebrowo, nawa dwuprzęsłowa, sklepiona kolebką ostrołukową; od północy zakrystia, a w niej kilka nagrobków z okresu renesansu; na południu gotycki ostrołukowy portal z datą „1579”; wewnątrz malowane renesansowe ławy, takież empory oraz galeria w prezbiterium, drewniana chrzcielnica z 1628 r., krzyż na łuku tęczowym z 1600 r., wiele renesansowych epitafiów rodu Świnków;

13. Mysłów – **kościół św. Jana Chrzciciela** z końca XIII w., gotycko-barokowy, jednonawowy z wieżą w osi oraz dwuprzęsłowym prezbiterium krzyżowo – żebrowym, gotycki portal z kolumienkami w uskokach w wejściu głównym; klasycystyczna chrzcielnica, późnorenesansowy ołtarz główny z 1616 r., gotyckie sakramentarium przy wschodniej ścianie prezbiterium;

14. Lipa - **budynek podzamcza** z XIV w., neogotycki, bo przebudowany w XIX w.;

15. Świny – **zamek** gotycko – renesansowy; pierwsza wzmianka o nim pochodzi z 1108 roku; potem w dokumencie papieża Hadriana IV wzmiankowany jako gród kasztelański; zamek gotycki wzniesiono w I połowie XIV wieku, sukcesywnie powiększany w następnych

stuleciach został w XVII w. przebudowany na renesansową siedzibę; zrujnowany w XVIII wieku;

16. Kaczorów - **kościół św. Mikołaja** – z XIV w., gotycko – barokowy, jednonawowy; wieża w osi o spiczastym hełmie, prezbiterium zakończone trzema bokami ośmiokąta; przy wschodniej ścianie prezbiterium sakramentarium gotyckie oraz portal; barokowy boczny ołtarz; epitafia renesansowe;

17. Stare Rochowice – **kościół św. Jana Chrzciciela** z XIV w., gotycki, jednonawowy; wieża w osi zdobna w blanki i szpiczasty hełm z krzyżowym prezbiterium; gotycki portal ostrołukowy w kruchcie, w środku – barokowe ołtarze, chrzcielnica oraz ambona; całopostaciowa płyta epitafijna z 1546 r. na pobliskim cmentarzu;

18. Lipa - **kościół św. Apostołów Piotra i Pawła** z XIV w, późnogotycki, jednonawowy; z wieżą w osi wspartą przyporami, prezbiterium krzyżowo – żebrowe, gotyckie sakramentarium przy ścianie, portal o luku odcinkowym przy wejściu głównym; z 1505 r. cenny tryptyk gotycki w głównym ołtarzu, drobne wyposażenie z okresu baroku; na zewnątrz rycerskie renesansowe epitafijne płyty;

19. Wolbromek – **kościół św. Barbary** z XV w.; wg niektórych źródeł część może pochodzić z XII w.- jednonawowy, z wieżą w osi oraz krzyżowo – żebrowym prezbiterium; od północy wejście przez portal gotycki ostrołukowy; barokowy ołtarz w prezbiterium oraz gotycka nisza sakramentarium na wyposażeniu;

20. Kaczorów - **pałac** z 1521 r. – usytuowany w centrum założenia, na środkowym tarasie, góruje nad okolicą; wzniesiony na rzucie czworoboku, którego rozrzeźbienie wzbogacają wyładowane ryzality na osiach wschodnich i zachodnich oraz wieża w narożniku południowo-wschodnim; kilka sal przekrytych kolebkowymi sklepieniami oraz lustrzanymi; na 2 kondygnacji ciekawe renesansowe freski;

21. Płonina - **pałac z XVI w. na podzamczu** wymienionego obiektu; budynek o dość skomplikowanym planie; wewnątrz kilkanaście sal o różnych sklepieniach; zachowany portal z 1546 r., spływowe szczyty, gzymsy;

22. Lipa - **pałac** – właściwie **zespół pałacowy**; budynek dawnego dworu z XVI w. – wzniesiony na rzucie prostokąta, dwutraktowy budynek z osią akcentowaną dwukondygnacyjną facjatą nakrytą dwuspadowym dachem; w obramieniach okiennych pozostałości renesansowych ościeży dekorowanych okuciowym ornamentem;

23. Lipa - **pałac barokowy** z 1628 r, w stanie kompletnej ruiny; ruiny **starej szubienicy** obok wsi;

24. Mysłów - **pałac** wzniesiony w XVII w. – w swoim rzucie obiekt tworzy dwie wyraźnie wyodrębnione części będące etapami jego rozbudowy; w 12-osiowej dwukondygnacyjnej fasadzie wyróżnić można trzy odrębnie komponowane części; addycyjność kolejnych przemian struktury architektonicznej zauważalna w pozostałych wnętrzach i elewacjach;

25. Lipa - **willa –** pierwotnie renesansowy dwór z XVIII w., obecnie obiekt prywatny;

26. Jastrowiec - **pałac** XVIII w. – mieszane cechy baroku oraz eklektyzmu; wewnątrz stiuki w sieni, barokowy kominek oraz piec; budowla dwukondygnacyjna, 7-osiowe podziały elewacji rozplanowana na rozrysie prostokąta, nakryta mansardowymi dachami z lukarnami; dawny dziedziniec wewnętrzny przekształcony na dwukondygnacyjną salę, ponad którą wydźwignięto pseudobelweder; ryzalit zwieńczony tympanonem z zegarem oraz datą 1736; portal balkonowy, flankowany skośnymi pilastrami w przyziemiu, sklepienia kolebkowe i zwierciadlane z zachowanymi sztukatorskimi dekoracjami wewnątrz; stiukowe kominki, obiekt otoczony suchą fosą , przez którą prowadzi most kamienny;

27. Jastrowiec - **oficyna pałacowa** z XVIII w., o cebulastej kopule krytej łupkiem;

28. Jastrowiec - **kapliczka pokutna**;

29. Stare Rochowice - **pałac późnorenesansowy** z pocz. XVII w. – ruiny; murowany, założony na prostokącie z silnie występującym ryzalitem i wieżą na osi, dwukondygnacyjny, trzytraktowy, nakrywa go dach dwuspadowy;

30. Sady Górne – **pałac** z 1775 r. – obiekt w stanie kompletnej ruiny;

31. Stare Rochowice - przylegający do wyżej wymienionego obiektu **budynek gospodarczy** z XIX w.;

32. Wolbromek – **dwór** powstały ok. 1841 r.; dwukondygnacyjna budowla o prostej i zwartej bryle, o regularnym rozplanowaniu prostokątnego rzutu; fasada siedmioosiowa na niedużym cokole z symetrycznie umieszczonym wejściem poprzedzonym schodami;

33. Sady Dolne – **pałac** z 1844 r.; obiekt wzniesiony na planie prostokąta z ryzalitem w części środkowej elewacji zachodniej; bryła pałacu tworzy wybitną dominantę okolicy, jej wyróżnikiem jest czterokondygnacyjna wieża, a także malowniczy sposób kształtowania elewacji „zębami" blanków oraz rozrzeźbienie poprzez lizeny, sterczyny i łuki arkad okiennych; zachowany portal z fryzem herbowym, a także przekazy informujące o „nabożeństwach dla protestantów odprawianych we dworze";

34. Wierzchosławice - **kościół św. Józefa Oblubieńca NMP** (II połowa XVIII w.), klasycystyczny – z wieżą; jednonawowe wnętrze otoczone emporami, wyposażenie – późnobarokowe organy i empirowa chrzcielnica ze stiuku;

35. Kaczorów **- kościół Błogosławionej Karoliny Kózki** z 1904 r.

9.3. Gmina Męcinka

1. Piotrowice - **kościół z XIII w p. w. św. Piotra i Pawła**, jednonawowy , z wieżą w osi zakończoną spiczastym hełmem, prezbiterium sklepione krzyżowo; szczególnie cenny portal w kruchcie, o słabo znaczonym ostrym łuku; portal ostrołukowy również prowadzący do zakrystii; w ołtarzu wewnątrz ponadto trzy barokowe rzeźby przekazane tutaj z Lubiąża;

2. Kondratów - **kościół** gotycki **p.w. św. Jerzego z XIV w.**, jednonawowy, z wieżą w osi, zachowane piękne portale w kruchcie oraz przy wejściu do zakrystii; sporo nagrobków kamiennych oraz epitafiów malowanych na desce z okresu renesansu; z 1550 r. ciekawy gotycki tryptyk z malowidłami na skrzydłach, a także renesansowa ambona oraz chrzcielnica; ołtarz główny z baroku oraz stalle;

3. Myślinów – **kościół** gotycki. **p.w. Wniebowzięcia NM Panny** z XIV w. – jednonawowy, z wieżą w osi i prostokątnym prezbiterium wspartym przyporami; posiada dwa gotyckie portale uskokowe oraz gotycką rzeźbę Madonny; resztki maswerków w oknach, w ścianie prezbiterium reserwakulum gotyckie; 7 barokowych płyt nagrobkowych w nawie, z okresu baroku także ołtarz główny, ciekawa chrzcielnica z okresu renesansu;

4. Pomocne – **kościół** gotycko – barokowy **p.w. św. Marcina** z XIV w.; wieża w osi zakończona cebulastym hełmem, dwuprzęsłowe prezbiterium krzyżowo – żebrowe; przy ścianie prezbiterium sakramentarium gotyckie; kruchta dobudowana od południa kryje gotycki portal ostrołukowy; z okresu baroku – obrazy, chrzcielnica, rzeźby, rokokowe organy;

5. Małuszów **– kościół** gotycki **p.w. Narodzenia NM Panny** z XIV w. – jednonawowy, z wieżą w osi oraz dwuprzęsłowym prezbiterium krzyżowo – żebrowym; gotycki i uskokowy portal głównego wejścia; ponadto ok. 150 m za wsią znajdują się dwa krzyże pokutne przy drodze do Przybyłowic;

6. Męcinka – **kościół** pochodzący z XV w. **p.w. św. Andrzeja Apostoła**, w przedsionku prymitywny obraz „ludowej szkoły";

7. Słup – **kościół p.w. Wniebowzięcia NM Panny**, barokowy; powstał w XV wieku – jednonawowy, z wieżą zakończoną hełmem cebulastym; kolebka sklepiająca wnętrze z lunetami pokryta malowidłami (m.in. *św. Zofia z towarzyszkami,, Strącenie aniołów*); obudowany jest dwupiętrowymi emporami; kaplica po stronie północnej posiada barokową chrzcielnicę, utrzymane w takim samym stylu ołtarze; dwa ołtarze boczne równie ciekawe;

obraz autorstwa Willmanna *Madonna w różach* nad drzwiami do zakrystii; na zewnątrz drewniana gotycka rzeźba Madonny, w niszy na południowej ścianie; z 1555 r. renesansowe epitafium w ścianie kruchty; cmentarz okalający mur przykościelny nosi ślady inkastelacji (zachowane otwory strzelnicze w trzech odcinkach); przy wejściu na cmentarz przykościelny znajdują się ponadto cztery krzyże oraz kapliczka pokutna; na krzyżach wyryte są wizerunki mieczy i kuszy z tyłu;

8. Słup – gotycka **kaplica przedpogrzebowa** z XVI w. na przykościelnym cmentarzu; posiada późnogotycki portal z piaskowca;

9. Sichów – **kościół p.w. Niepokalanego Poczęcia NM Panny** - jednonawowy , z wieżą w osi i dwuprzęsłowym prezbiterium krzyżowo – żebrowym; dwa barokowe ołtarze boczne wewnątrz, renesansowe epitafium z zewnątrz; ponadto od zewnątrz od strony południowo – wschodniej wbudowany jest w mur cmentarza krzyż pokutny z unikalną rytą halabardą;

10. Chełmiec – **kościół p.w. św. Jana Chrzciciela** z XVI w., gotycko - barokowy, jednonawowy z wieżą i prezbiterium sklepionym krzyżowo, strop w nawie; na wyposażeniu barokowy ołtarz główny oraz ambona;

11. Małuszów – **dwór** z pocz. XVII w.; zachowane – portal południowy, portal wschodni, herb rodziny von Springer, kartusz w szczycie;

12. Kondratów - ruiny **plebanii** z XVII w.;

13. Małuszów – **plebania** późnego baroku z XVIII w.;

14. Piotrowice – barokowy **pałac** (ruiny) z lat 1730 - 1740, trzykondygnacyjny, siedmioosiowy, z wtopionymi w naroża wieżyczkami, dach mansardowy; szereg pomieszczeń ze stiukowymi empirowymi sklepieniami, kute drzwi; bogaty portal w głównym wejściu;

15. Kondratów - dawne **czworaki** z XVIII w.;

16. Sichów – **pałac** (ruiny) z XVIII w.; posiadał pseudoryzality zwieńczone wolutowymi szczytami, z ośmioboczną wieżą, która była zwieńczona hełmem z latarnią; zachowane epitafium w sieni oraz herb rodu Richthofenów;

17. Pomocne - **plebania** barokowa z 1732 r.;

18. Chełmiec - ruiny **dworu** z lat 1793 – 1796 z przylegającym doń starym parkiem; zachowały się tutaj dwa piaskowcowe portale z baroku;

19. Pomocne - **dom mieszkalny** St. Zwierza z datą 1803;

20. Chroślice **– kapliczka** z 1888 r. połączona z dzwonnicą;

21. Muchów – **pałac** z ok. 1910 r.; jest to budynek murowany na rzucie prostokąta z ryzalitami na narożach; układ wnętrz dwutraktowy, dwukondygnacyjny, poddasze użytkowe; czterospadowy dach mansardowy wraz z lukarnami nakrywa obiekt; tarasy i werandy wzbogacają bryłę, a lizeny dzielą elewacje; wewnątrz pięknie zachowane i użytkowane nadal: hol reprezentacyjny czy tez pokój w wieży narożnej; zachowany piec kolumnowy, w doskonałym stanie utrzymane modrzewiowe stropy; ponadto podjazd jest podniesiony na kamiennym oporowym murze; w pobliżu pałacu zachowane z tego samego okresu – oficyna mieszkalna oraz rozległy ogród o parkowym charakterze.

9.4. Gmina Mściwojów

1. Targoszyn - **kościół p. w. św. Jadwigi** z 1335 r., o formach późnego gotyku; jednonawowy, wieża zwieńczona hełmem kopulastym, podparta potężnymi przyporami; krzyżowo – żebrowe prezbiterium; kształty okien oraz południowego portalu są gotyckie; bardzo cenny jest gotycki tryptyk z 1512 r. umieszczony w ołtarzu głównym, poddawany ponadto renowacji w latach 70-ych XX w.;

2. Godziszowa - **kościół p.w. św. Szczepana**, gotycki z XIV w.; przebudowany w XVIII w., jednonawowy z sygnaturką, ma nieckowo sklepione prezbiterium; cenny ołtarz został przeniesiony w inne miejsce;

3. Snowidza – **kościół p. w. Wniebowstąpienia Pańskiego** z XV w., o cechach gotyku; przebudowa w XVIII w. – jednonawowy, wieża i sterczynowy szczyt; prezbiterium o kształcie prostokątnym, ponadto podparte przyporami; wewnątrz – *Sąd Ostateczny* autorstwa L. Cranacha; do środka prowadzi portal ostrołukowy od południa;

4. Mściwojów – ruiny **dworu** wzniesionego ok. 1550 r.; zachowane – pawilony oranżerii, pawilon ogrodowy, kamienne mosty, staw z wyspą oraz tzw. Świątynią Dumania; w ogrodzie zachowała się rzeźba, w dobrym stanie renesansowe ościeże okna;

5. Luboradz - **pałac** z XVI w., rozbudowany w latach 1681 – 1686, czteroskrzydłowy, dwutraktowy, dwu- i trzykondygnacyjny z dziedzińcem wewnętrznym; dwie narożne wieżyczki o kopulastych hełmach; wnętrze – malowane, późnorenesansowe stropy belkowe, barokowe stiuki analogiczne do stiuków w kopułach dwu kaplic pałacowych; Galeria Antenatów – powstała w latach 1690 – 1692, galeria portretowa rodu von Nostitz (53 malowane popiersia) oraz plafon gloryfikujący cesarza Leopolda I;

6. Luboradz - **kościół** z XVI w **p. w. Zaślubin NM Panny** – jednonawowy, z wieżą w osi, prezbiterium sklepione krzyżowo; na zewnątrz kilka dobrze zachowanych epitafiów z okresu renesansu, ponadto jedno tuż nad wejściem; barokowy ołtarz, dobrze utrzymany, potężny nagrobek Hansa von Bock, fundatora obiektu z 1581 r. z okresu renesansu; ponadto zachowana rzeźba barokowa św. Nepomucena w podwórzu zespołu barokowych budynków gospodarczych z XVIII w.;

7. Marcinowice – **kościół** klasycystyczny **p.w. św. Anny** zbudowany w XVII w.; zachowany dość dobrze; szereg płyt epitafijnych z okresu renesansu wokół kościoła, w tym jeden duży z herbem rodu Świnków;

8. Kapliczka pokutna;

9. Godziszowa - **pałac** z XVIII w. posiadający resztki barokowo – rokokowej dekoracji zewnętrznej, **krzyż pokutny** z wyrytym mieczem ostatnio przeniesiony na wzgórek; praktycznie zachowały się tylko zabudowania dawnego zespołu folwarcznego oraz przylegający niegdyś do pałacu park;

10. Mściwojów - **kościół p.w. Nawiedzenia NM Panny**, zbudowany w XVIII w., barokowy, jednonawowy z wieżą, posiada półokrągłe prezbiterium oraz kruchtę; na zewnątrz we wnękach na frontonie trzy rzeźby, wejście ujmowane przez portal; w środku barokowa ambona oraz rzeźby;

11. Drzymałowice – **dwór** z 1721 r., (zaświadcza o tym data odkuta na kartuszu herbowym umieszczonym na osi powyżej portalu); wnętrze – dwutraktowe rozplanowanie z dwiema niezależnymi klatkami schodowymi; portal zamknięty przerywanymi odcinkami gierowanego gzymsu; pomiędzy nimi – dwie antytetycznie połączone tarcze herbowe na płaszczyźnie tympanonu; zachowana tablica inskrypcyjna, również dobrze zachowany strop w sieni;

12. Drzymałowice - **dwór** wybudowany w 1732 r., **park podworski**; remontowany i powiększony o przybudówki w II ćwierci XIX w.; wyróżnia się w dziesięciostopniowej fasadzie okazały portal zamknięty archiwoltą o łuku koszowym wspierającą się na głowicach półkolumn; tablica inskrypcyjna w polu tympanonu, fantazyjnie kształtowane tarcze z herbami rodzin v. Debeschutz, v. Waldau oraz v. Schellendorf, które zamieszkiwały dwór w XVIII i XIX w.; dawna, ulegająca stopniowej degradacji kaplica barokowa, dekorowana pełnoplastyczną kamienną rzeźbą, zwieńczona kopułą; zdekompletowana w znacznym stopniu figura w ogrodzie; nad portalem kartusze herbowe; na drugiej kondygnacji zachowany piec, w salonie także piec;

13. Drzymałowice - **budynek o cechach baroku** z datą 1771 na piaskowcowym portalu;

14. Mściwojów - **oficyna folwarczna** klasycystyczna z okresu XIX w.;

15. Targoszyn – neorenesansowy **pałac** z 1897 r., rozplanowany na rzucie prostokąta z wyładowaniem w narożu północno – zachodnim oraz ryzalitami w elewacjach północnej i zachodniej; trzytraktowy układ wnętrza, dwie klatki schodowe – główna oraz gospodarcza; ryzalit mieszczący wejście główne w fasadzie na osi, zwieńczony szczytem z wolutami oraz sterczynami; doskonałe formy zdobnicze, manierystyczne modelowanie dwukondygnacyjnej elewacji; we wnętrzu dobrze zachowany kominek;

16. Zimnik – **dworek** z nieznanego okresu; skromny obiekt, pozbawiony elementów zdobniczych (zapewne w wyniku remontów na przestrzeni ostatnich dziesięcioleci); we wnętrzu uwagę zwracają jedynie schody w sieni.

9.5. Gmina Paszowice

1. Pogwizdów **–** wczesny gotycki **kościół p.w. Podwyższenia Krzyża** św. z XIII /XIV w.; posiada wnętrze przebudowane w XVIII w.; jest jednonawowy, wieża romanizująca dwuczęściowym okienkiem z kolumienką oraz boczną grobową kaplicą; sklepienie krzyżowe, prezbiterium na gotyckich żebrach; cenny ostrołukowy portal po stronie południowej; prosty maswerk w jednym z okien; uwagę zwraca szczególnie duża ilość nagrobków renesansowych i barokowych wewnątrz; reszta wyposażenia obiektu została przeniesiona w inne miejsce;

2. Wiadrów - **kościół** gotycki **Podwyższenia Krzyża Św.** z II połowy XIII w.; jest zbudowany z kamienia; wieża kwadratowa zwieńczona szczypcowym dachem datowana na 1625 rok; wewnątrz – elementy kamieniarki gotyckiej (żebra sklepienia prezbiterium, portale, okno zakrystii z czołgankami); wyposażenie – ciekawy renesansowy ołtarz z 1617 r., chrzcielnica z XVI w., drzwi w południowym portalu z 1550 r., kilka podniszczonych nagrobków z okresu renesansu na zewnątrz; na południowej zewnętrznej ścianie świątyni znajduje się unikatowy zespół renesansowych epitafiów pełnofigurowych rodziny von Reibnitz; podobny zespół znajduje się wewnątrz kościoła; ponadto – przed bramą kościelnego cmentarza znajduje się **krzyż pokutny**, który jako jedyny w powiecie posiada aureolę;

3. Zębowice – „nieznana” **wieża rycerska** z XIII w.;

4. Wiadrów - **ściany boczne** i **portale** pozostałe po **kościele ewangelickim** zbudowanym w 1788 r.;

5. Paszowice - **kościół** gotycki „cmentarny” z XIV w. , **p. w. św. Trójcy,** gotycki, jednonawowy, z wieżą w osi, prezbiterium krzyżowo – żebrowe, zwornik rzeźbiony; na wieży ciekawa attyka; w środku – barokowy ołtarz i ambona renesansowa;

6. Grobla **-kościół p. w. św. Anny** z XIV w ; **krzyż pokutny**;

7. Kwietniki - **kościół** gotycko-barokowy **p.w. św. Józefa** z XV w.;

8. Myślibórz – trzy **grodziska** z okresu XIV – XV w.;

9. Nowa Wieś Wielka – **kościół** z XV w. **p. w. Wniebowzięcia NM Panny;**

10. Wiadrów - **pałac** z XVI w., przebudowany w wieku XVIII, otoczony **fosą**; most, który przez nią prowadzi, zdobny jest w dwa lwy; tarcze herbowe nad portalem wejściowym; wiąże się z nim historia oblężenia przez husytów w 1429 (?) r.; dwukondygnacyjny, na planie prostokąta; pomieszczenia na pierwszej kondygnacji zasklepione kolebkami z lunetami; po stronie południowej – dawna oranżeria z ostrołukowymi arkadami włączona w okalający majątek mur; dobrze zachowany piecokominek na drugiej kondygnacji; na zewnątrz słup bramny;

11. Grobla - **pałac** z XVI w.; przebudowywany wielokrotnie w XVIII i XIX stuleciu; ostateczną formę uzyskał w wieku XX; murowany, dwukondygnacyjny, na rzucie prostokąta z centralną klatką schodową z przyporami w narożnikach; płyciny z datą „1902”, secesyjne drzwi;

12. Kłonice - **pałac** (około 1577 r.); w 1879 r. został przebudowany na dzisiejszy kształt z renesansowego dworu; świadczy o tym zachowany tympanon pierwotnego portalu z datą i Ukrzyżowaniem, wsparty na fryzie heraldycznym; budowla dwukondygnacyjna, bardzo okazała, nakrywa ją dach łamany z lukarnami; czterokondygnacyjna prostokątna wieża wydźwignięta z fasady; bryła wzbogacona licznymi ozdobnymi szczytami, gzymsami oraz kominami; oryginalnie zachowana kamieniarka na elewacji ogrodowej (portal, detale kamieniarskie – kartusz herbowy z herbami rodów von Schweinichen i von Hecke, tympanon);

13. Pogwizdów - dawny **dworek** z XVII w. o cechach klasycyzmu;

14. Wiadrów – **pałac** z 1770 r., zmodernizowany w III ćw. XVIII w.; dawny ogródek ozdobny od strony wschodniej powstał w poł. XVII w.;

15. Paszowice - poewangelicki **kościół** z XVIII **p. w. św. Trójcy** – barokowy, halowy, wieża zakończona hełmem z latarnią; 1783 – portale; wewnątrz – empory, ciekawa ambona rokokowa oraz szafa organowa z baroku;

16. Paszowice - **plebania** barokowa z XVIII w. – mansardowy dach z lukarnami;

17. Pogwizdów - **kościół** poewangelicki z XVIII **p.w. Wniebowstąpienia Pańskiego;** (1741 r.) – barokowy, jednonawowy i prostokątny, zakończony obustronnie trzema bokami ośmiokąta; zachowana barokowa szafa organowa wewnątrz;

18. Kwietniki - ruiny **folwarku** z klasycystycznym **spichlerzem dworskim** (połowa XVIII w.;

19. Kosiska – **pałac** z połowy XVIII w., barokowy; subtelnie kształtowane stiuki, nadproża rzeźbione, marmurowe schody, hol na drugiej kondygnacji wzbogacony smukłymi kolumnami;

20. Wiadrów - **obora** z XVIII w. – posiada wieżyczkę z hełmem cebulastym na dachu;

21. Pogwizdów - **pałac** z 1800 r., klasycystyczny (ruiny); przebudowywany w XIX i XX w.; od lat 70. pozostaje opuszczony; zachowane jedynie fragmenty murów magistralnych oraz pozostałości ościeży renesansowych;

22. Jakuszowa – **pałac** z poł. XIX w., klasycystyczny; w XX w. szereg przebudów i modernizacji; założony na rzucie prostokąta, od strony zachodniej dostawiono wieżę kwadratową, którą nakrywa namiotowy daszek; obiekt dwukondygnacyjny z 10-osiową fasad, trzyosiowy ryzalit akcentowany zdwojonymi półkolumnami podtrzymującymi umieszczoną pod ozdobnym szczytem facjatę; kolisty gazon przed wejściem, obszerny majdan po stronie wschodniej, dobrze zachowane schody we wnętrzu, hol na drugiej kondygnacji, sklepienie pierwszej kondygnacji, dobrze zachowana głowica na kolumnach;

23. Myślibórz - **pałac** z lat 1859 - 1861; zrealizowany w stylu gotyku angielskiego (Tudorów); obecnie pałac został całkowicie odrestaurowany ze stanu kompletnej ruiny; budowla dwukondygnacyjna, na nieregularnym rzucie litery L – urozmaicają ją malownicze ryzality, wykusze, tarasy i dwie wieże; dekoracyjny krenelaż i sterczynowe wieżyczki zwieńczające całość; małżeński kartusz herbowy rodziny v. Prottwitz u. Gaffron oraz v. Hochberg na frontowej elewacji.

9.6. Gmina Wądroże Wielkie

1. Bielany – **pałac**, obecnie całkowicie przebudowany i zmieniony nie do poznania; nie zachowały się żadne elementy wyposażenia obiektu;

2. Budziszów Wielki - **kościół p. w. Dobrego Pasterza** z 1250 r.;

3. Budziszów Wielki - XIII - wieczny **cmentarz;**

4. Wądroże Wielkie - **cmentarz** z XIII w.;

5. Wądroże Wielkie- **kościół p. w. Matki Bożej Różańcowej** z 1288 r.;

6. Mierczyce – **kościół p.w. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny** z XIV w.;

7. Postolice **- cmentarz** parafialny z XIV w.;

8. Postolice – **kościół** XV - wieczny **p. w. św. Marcina;**

9. Budziszów Wielki - **pałac** z XV wieku; skrzydło wschodnie wzniesiono ok.1800 r.; budowla na rzucie podkowy, z charakterystycznym nieregularnym skrzydłem zachodnim na rozrysie odwróconego trapezu; jedno- i dwutraktowe wnętrza zachowały samodzielne wejścia oraz odrębne klatki schodowe; oszczędna i ujednolicona forma dekoracji obiektu;

10. Pawłowice Wielkie – **dwór** renesansowy z 1584 r., rzadki przykład tego typu obiektu z tamtego okresu bez obronnych umocnień; elewacje dekorowane sgraffitem najciekawszym na Śląsku (kwadratowanie z elementami belkowania, dekoracje – zoomorficzna, roślinna, antropomorficzna, m.in. alegorie Cnót Kardynalnych, Samson z lwem, św. Jerzy walczący ze smokiem; dach dwuspadowy z dwoma facjatami i czterema szczytami ozdobionymi wolutowymi spływami, portal jest wypracowany półkoliście, ujęty pilastrami z prostym gzymsem; budowla na planie prostokąta, z obszerną sienią krytą stropem belkowym;

11. Wądroże Małe – renesansowy **dwór** z XVI w.; obecny wygląd jest wynikiem największej XIX-wiecznej przebudowy, która zatarła pierwotne stylistyczne cechy obiektu; zachowane – balkonowy portyk, renesansowe ościeże; charakterystyczna brama wjazdowa; budowla trzykondygnacyjna, z siedmioosiową fasadą nakrytą dachem mansardowym;

12. Granowice – **kościół p. w. św. Serca Pana Jezusa** z XVI w.;

13. Wądroże Wielkie – **pałac** z I poł. XVII w.; zbudowany na zrębach wcześniejszego, renesansowego dworu; ok. 1800 r. - przebudowa nieznacznie powiększająca obiekt, wykonanie nowych elewacji w duchu klasycyzmu; „Modernizacja" z lat 60-ych XX w. całkowicie praktycznie zdewastowała obiekt wraz z całym jego wyposażeniem; zachowane jedynie – sygnaturka oraz narożne pilastry; w sieni zachowane sklepienie;

14. Mierczyce - **pałac** z I ćw. XVIII w.; powstały w miejsce XVI-wiecznego dworu wodnego; przebudowywany w 1880 r.; otoczony **fosą i parkiem** w stylu ogrodu francuskiego; budowla 2-kondygnacyjna, do pięcioosiowej fasady prowadzi podjazd poprzez dwa kamienne mosty; wejście obramione portalem, zakomponowano centralnie na osi wydzielonej przez cztery kamienne pilastry z wydatnymi wolutami wspierającymi odcinek belkowania; we wnętrzach bogato dekorowane sztukaterią sklepienia; godne uwagi belkowe stropy wspierające się na sosrębach;

15. Mierczyce - **ogród** z XVIII w.;

16. Postolice – klasycystyczny **dwór** z I poł. XIX w.; modernizowany pod koniec XIX w.; zachowane: bogato zdobiona stolarka nadproży drzwiowych, na których w sposób zróżnicowany przedstawiono putta z różnymi atrybutami (winne grono, snop zboża, wieniec kwietny, owieczka); eklektyczny wystrój wnętrz: sztukaterie w sieni głównej pierwszego traktu oraz pomieszczeniach pierwszej kondygnacji; zachowany także piec; obiekt jest dwukondygnacyjnym, założony na rzucie prostokąta z siedmioosiową fasadą, którą wyróżnia płytki pseudoryzalit ujęty lizenami zamkniętymi trójkątnym szczytem;

17. Sobolew – **pałac** wzniesiony ok. 1890 r. na rzucie prostokąta z symetrycznie rozmieszczonymi pseudoryzalitami na osiach dłuższych boków; dwukondygnacyjna fasada z mezaninem charakteryzuje się wybitnym uporządkowaniem form, które uzyskano poprzez przenikające się wzajemnie podziały horyzontalne (gzymsy – cokołowy, kordonowy, podokienny i wieńczący) z wyraźnym akcentem wertykalnym, jakim jest ryzalit trzyosiowy zamknięty szczytem trójkątnym; we wnętrzu zachowane – strop modrzewiowy w salonie oraz piece;

18. Budziszów Mały – **pałac** z 1908 r.; budowla na rozrycie prostokąta o dwutraktowym układzie wnętrz; wejście od strony wschodniej, poprzez ganek wachlarzowymi schodami pseudoryzalit na osi wejścia wtapia się w 6-osiowa fasadę wyciągnięty do góry w formie prostokątnej wieżyczki zakończonej belwederem z tarasem;

kwadratowy metalowy cyferblat zegara pod gzymsem kostkowym na pierwszej kondygnacji wspomnianej wieżyczki;

19. Kosiska – **kościół p.w. św. Piotra i Pawła** (czas powstania - ?).

10. Szlaki turystyczne

Na terenie powiatu jaworskiego znajdują się następujące szlaki turystyczne:

1. **Szlak Cysterski na Dolnym Śląsku –** sugestię wytyczenia na Dolnym Śląsku takiego szlaku zgłosiła już w 1990 r. Komisja Kultury Rady Europy, która zwiedzała te obiekty z udziałem przedstawicieli polskiego Ministerstwa Kultury. Do idei powrócono ponownie na początku 2003 roku na wniosek prezesa Agencji Artystycznej „Jedynka" z Wrocławia i przy poparciu marszałka województwa dolnośląskiego. Idea ta znalazła także szerokie zrozumienie wśród przedstawicieli samorządów terytorialnych. Obecnie w Polsce istnieje pięć klasztorów cysterskich: opactwa w Krakowie (Mogiła), Szczyrzycu i Wąchocku, przeorat w Jędrzejowie i mała placówka w Podklasztorzu – Sulejowie. Szlak cysterski w Polsce obejmuje natomiast 40 miejscowości, w których znajdują się obiekty cystersów lub pocysterskie. Częścią tego szlaku jest odcinek o przebiegu dolnośląskim. Dolny Śląsk charakteryzuje się znacznym zróżnicowaniem walorów turystycznych, w tym walorów kulturowych, posiada na swym obszarze kilka obiektów zabytkowych związanych z zakonem cystersów. Są to opactwa w Lubiążu, Trzebnicy, Henrykowie, Kamieńcu Ząbkowickim i Krzeszowie. Przez teren powiatu prowadzi Dolnośląski Szlak Cystersów, który jest fragmentem Europejskiego Szlaku Cystersów. Trasa szlaku obfituje w liczne zabytki architektury sakralnej: kościół Wniebowzięcia NMP z kaplicami cmentarnymi w Słupie oraz kościół w Pogwizdowie. Na szlaku znajduje się także Kościół Pokoju w Jaworze jako obiekt dziedzictwa kultury światowej wpisany na listę UNESCO. Podczas wcześniejszych prac i konsultacji przebieg szlaku cysterskiego na Dolnym Śląsku wyznaczono w następujący sposób: Rawicz (woj. wielkopolskie) - Żmigród – Trzebnica – Oborniki Śląskie – Wołów – Lubiąż – Prochowice – Legnica – Warmątowice – Winnica – Słup – Jawor – Świny – Bolków – Kamienna Góra – Krzeszów – Mieroszów – Rybnica Leśna – Nowa Ruda – Wambierzyce – Polanica – Kłodzko – Bardo – Kamieniec Ząbkowicki – Henryków – Ziębice – Paczków (woj. opolskie)

2. Szlak rowerowy Polskiej Wsi -niebieski (dawniej zielony) ok. 45 km: Luboradz, Mściwojów, Jawor, Zębowice, Paszowice, Jakuszowa, drogami leśnymi przez Ruski Most, obok Stroczykowego Wzgórza (371 m.) do Nowej Wsi Małej; dalej: Lipa przez wieś, następnie w prawo w drogę polną w kierunku Bukowiny (621 m.) i obrzeżem lasu do Radzimowic (33 km); dalej obok kopalni Arnold do Wojcieszowa; skręt w prawo na drogę wojewódzką nr 328 i za Urzędem Miasta w lewo, nad torami kolejowymi w kierunku Skopca (718 m); następnie Przełęcz Komarnicka (662 m) i w dół do Komarna w kierunku Jeleniej Góry do połączenia się z rowerową Obwodnicą Jeleniej Góry oznakowaną kolorem zielonym.

3. Rowerowy Szlak po Krainie Wygasłych Wulkanów Czerwony (ok. 35 km):
Jawor obok leśniczówki Jawor, na zachód razem z żółtym pieszym Szlakiem Wygasłych Wulkanów obok Małych Organów Myśliborskich, skręt w prawo na północ do Myśliborza. Następnie Myślinów i dalej znów razem z żółtym Szlakiem Wygasłych Wulkanów; przez las następnie szlak przecina drogę wojewódzką nr 365 i biegnie na północny - zachód w kierunku wsi Pomocne; przez wieś i za kościołem św. Marcina szlak skręca w prawo do Stanisławowa, gdzie skręca w lewo razem z czerwonym szlakiem pieszym; następnie opuszcza szlak czerwony i skręca w prawo w kierunku ruin dawnej radiostacji, mijając wzgórze Rosocha (464 m.) i podąża do Leszczyny (24 km), obok pieców wapienniczych w lewo do góry asfaltową drogą w kierunku Wilkowa; po przekroczeniu torów kolejowych szlak skręca w prawo i biegnie w kierunku Złotoryi; przed Wilkołakiem (36 m.) szlak skręca w prawo, by zaraz za kamieniołomem skręcić w lewo w drogę polną i następnie w prawo w kierunku

miasta; do Złotoryi szlak wkracza ulicą Hożą, a następnie obok szpitala skręca w lewo, by ulicą H. Brodatego i Wilczą doprowadzić do ul. Wojska Polskiego, która jest jednocześnie drogą wojewódzka nr 328; dalej szlak skręca w lewo i drogą nr 328 prowadzi do wyjazdu z miasta; szlak kończy się w Jerzmanicach Zdroju przy skrzyżowaniu z drogą łącząca drogi wojewódzkie nr 328 i 364.

4.Oprócz tego istnieje i przebiega przez teren powiatu **Szlak Euroregionalny ER-4** w Górach i na Pogórzu Kaczawskim - biegnie od Złotoryi od zabytkowego mostu na Kaczawie przy ul. Grabarskiej i Kolejowej przez miasto, obok Góry Mieszczańskiej przez Kopacz, Rokitnicę do Prusic, potem przez **Sichów, przekracza drogę wojewódzkiej nr 363** i dalej do Sichówka, następnie Winnica**, Słup**, dalej drogą na północ od zbiornika **Słup do Starego Jawora** i do **Jawora** (25 km); w kierunku Wrocławia będzie dopiero wytyczany.

5. Ścieżka rowerowa na terenie Gminy Bolków - trasa niebieska -Bolków-Wolbromek – Sady Dolne - Sady Górne - Figlów - Nagórnik - Półwsie – Bolków.
Trasa prowadzi z Bolkowa w kierunku Wolbromka - rozciąga się wzdłuż rzeki Nysa Szalona przez ok. 5,5, km i dalej prowadzi w kierunku Sadów Dolnych poprzez Sady Górne i wieś Figlów; następnie biegnie w stronę Nagórnika, skręca na Półwsie i powraca do Bolkowa; trasa charakteryzuje się wysokimi walorami krajobrazowymi.

6. Ścieżka rowerowa na terenie Gminy Bolków - trasa żółta: Bolków - Wierzchosławice – Wierzchosławiczki – Stare Rochowice – Płonina – Pastewnik – Bolków.
Trasa, opuszczając Bolków, biegnie w kierunku Kamiennej Góry, podąża do wsi Wierzchosławiczki, a następnie polnymi ścieżkami biegnie do Starych Rochowic; kolejnym etapem jest odcinek z Płoniny do Pastewnika i powrót do Bolkowa; trakt rowerowy w znacznej części przebiega przez malownicze lasy świerkowe.

7. Ścieżka rowerowa na terenie Gminy Bolków - trasa zielona: Bolków – Wierzchosławice- Półwsie – Nagórnik – Kocików - Domanów – Pastewnik – Bolków;
Trakt rozpoczyna się z Bolkowa w kierunku Kamiennej Góry, gdzie we wsi Wierzchosławice skręca na Półwsie, prowadząc przez Domanów kieruje się do Pastewnika, a następnie powraca do Bolkowa; trasa prowadzi przez punkt widokowy na Góry Kaczawskie i lasy iglaste z największym wzniesieniem Truskolas.

8. Szlak zielony Malczyce – Winnica , Prochowice, Legnickie Pole, Słup.

9. Szlak czerwony Szlakiem Zamków wokół Bolkowa – Bolków , Płonina, Świny .

10. Szlak zielony wokół Bolkowa – Bolków, Wierzchosławice, Domanów

11. Szlak niebieski wokół Bolkowa – Bolków, Wolbromek, Sady Górne .

12. Szlak żółty wokół Bolkowa – Bolków, Płonina, Stare Rochowice

13. Trasa turystyki pieszej - szlak zielony - Szlak Zamków Piastowskich jest szlakiem tematycznym zaczynającym się na zamku Grodziec, a kończącym na ruinach zamku Grodno. Na teren gminy Bolków wkracza on na stokach Różanki w Górach Ołowianych (okolice Kaczorowa); stąd grzbietem gór biegnie na wschód, a następnie, po przejściu najwyższego szczytu w tej grupie wzniesień – Turzca, opuszczając na krótko granice gminy, schodząc do doliny Świdnej, przekracza rzekę i dochodzi do Płoniny; z Bolkowa szlak biegnie na północ do zamku Świny, a następnie skręca na wschód, tzw. Drogą Wapienną, okrążając od północy dolinę Nysy Szalonej, do której powraca poza granicami gminy, w Kłaczynie.
14. Trasa turystyki pieszej - szlak czerwony prowadzi zasadniczo przez obszar Parku Krajobrazowego „Chełmy” – od Bolkowa do Myśliborza; przez Gminę Bolków przebiega krótki południowy jego odcinek; szlak zaczyna się przy nieczynnej stacji PKP w Bolkowie i

podąża na północ wraz z zielonym szlakiem do zamku Świny.
15. Trasa turystyki pieszej - szlak niebieski z Płoniny do Radzimowic, prowadzi na północ, doprowadza do Mysłowa, a następnie drogą do Radzimowic, po czym opuszcza granice gminy, a dalej biegnie w stronę Jeleniej Góry.
16. Trasa turystyki pieszej szlak żółty z Bolkowa na Trójgarb; rozpoczyna się przy nieczynnej stacji PKP w Bolkowie, prowadzi na południe, przez centrum miasta, a następnie kieruje się do Wierzchosławic, skąd wprowadza do malowniczego przełomu przez masyw Truskolasu-Młynarki; po jego przekroczeniu szlak opuszcza granice gminy i biegnie w stronę Kamiennej Góry.

11.Kultura

Na terenie powiatu jaworskiego odbywa się wiele imprez o charakterze regionalnym i międzynarodowym.
Do nich bez wątpienia zaliczyć należy:

1. Międzynarodowe Targi Chleba

Od 1997 roku na terenie miasta Jawora Stowarzyszenie Międzynarodowe Targi Chleba, przy wsparciu wielu instytucji, samorządów oraz sponsorów organizuje cykliczną imprezę kulturalno-targową, w ramach której prezentowane są zwyczaje i obrzędy związane z chlebem i rolą. W trakcie tej imprezy, piekarze oraz gminy z różnych regionów Polski i Europy, na stoiskach wystawowych oraz w cyklu imprez towarzyszących - jak wystawy, konferencje, konkursy i występy zespołów folklorystycznych, prezentują swoje wyroby, obyczaje wypieku chleba i tradycje z tym związane. Celem imprezy jest pokazanie całego procesu powstawania pieczywa "Od ziarenka do bochenka", z odwołaniem się do tradycji ludowych i chrześcijańskich różnych narodów, z uwypukleniem w nich roli chleba, jako energii życia i powszechnego pożywienia społeczeństw. Podczas MTCh odbywają się: „Europejskie Dni Chleba” i „Samorządowe Dni Chleba” pod patronatem starosty jaworskiego, Ogólnopolski Konkurs "Piekarz Roku" organizowany ze Stowarzyszeniem Rzemieślników Piekarnictwa RP, pod honorowym patronatem Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Ogólnopolski Konkurs "Bezpieczna Piekarnia" organizowany wspólnie z Głównym Inspektorem Pracy, Konkurs „Produkt targowy”, Mistrzostwa Strzeleckie Piekarzy oraz Wybory „Miss Targów Chleba”.

Międzynarodowe Targi Chleba to także turyści, którzy mogą zasmakować chleba i wyrobów cukierniczych, miodu, regionalnych smakowitości wystawianych przez okolicznych producentów, właścicieli gospodarstw agroturystycznych. Główną rolę podczas Międzynarodowych Targów Chleba pełnią jednak wystawcy pieczywa, producenci maszyn, urządzeń i sprzętu piekarniczego. W czasie trwania Targów, Jawor odwiedzają także zaproszeni znamienici goście: przedstawiciele Rządu RP, władz wojewódzkich, samorządów regionu Dolnego Śląska i nie tylko, delegacje miast partnerskich z kraju i zagranicy (Niepołomice, Turnov, Niesky, Berdyczów oraz Roseto degli Abruzzo).

W 2001 roku patronat honorowy nad Międzynarodowymi Targami Chleba objął Prezydent RP Aleksander Kwaśniewski. Swoją obecnością zaszczycili podczas Targów przedstawiciele rządu oraz parlamentu RP, m.in.: Waldemar Pawlak, Grzegorz Schetyna, Jarosław Kalinowski, Andrzej Lepper, Jerzy Szmajdziński. Wśród gości, którzy odwiedzili Jawor podczas Targów należy wymienić także byłego premiera Jerzego Buzka, który w salach Muzeum Regionalnego spotkał się z premierem Czech - Miloszem Zemanem.

2. Jaworskie Koncerty Pokoju

Jaworskie Koncerty Pokoju trwają od maja do września. Są imprezą cykliczną, festiwalem muzyki kameralnej o charakterze międzynarodowym. Organizatorem projektu jest

Muzeum Regionalne w Jaworze. Koncerty odbywają się w unikatowym wnętrzu Kościoła Pokoju, obiekcie XVII-wiecznej architektury wpisanym w 2001 r. na Listę Światowego Dziedzictwa Kultury UNESCO. Koncerty organizowane są od 1995 r. Prezentują muzykę głównie polskich, niemieckich oraz czeskich kompozytorów, która wykonywana jest przez znakomitych artystów z tych krajów. Koncerty w Kościele Pokoju w Jaworze dostarczają niezapomnianych doznań estetycznych zarówno miłośnikom muzyki kameralnej oraz zabytkowej architektury.

3. Ogólnopolski Festiwal Kabaretów Studenckich „Kabareton”

Prezentacja twórczości młodzieżowych środowisk studenckich, której celem jest zapoznanie widza z nowymi trendami w sztuce kabaretowej, wymiana doświadczeń pomiędzy zespołami. Konfrontacja twórczości profesjonalnej i amatorskiej.

4. Wystawa Plastyki Artystów Euroregionu „NYSA”

Impreza o charakterze międzynarodowym. Jawor jest miejscem spotkania polskich niemieckich i czeskich plastyków, mieszkających na terenie Euroregionu Nysa. Prezentują oni współczesną sztukę na warsztatach, wystawach i pokazach itp. Można zobaczyć gwasze, akwarele, obrazy olejne, rozmaite techniki graficzne, rysunki, collage, a także rzeźby i obrazy sięgające po trzeci wymiar. Wystawie towarzyszą spektakle w wykonaniu kompozytorów i malarzy jak również wykłady krytyków sztuki, trójjęzyczne katalogi. Organizatorem wystawy jest Muzeum Regionalne w Jaworze. Impreza jest dofinansowywana ze środków przekazanych przez Unię Europejską, Gminę Jawor oraz Samorząd Województwa Dolnośląskiego.

5. Jaworskie Biesiady Literackie

Wspólna inicjatywa Jaworskiego Ośrodka Kultury i Oddziału Wrocławskiego Związku Literatów Polskich doprowadziła w 1977 r. do organizacji I Jaworskich Biesiad Literackich. W okresie 1977 – 1996, z wyjątkiem 1982, 1983, 1990, 1991 i 1993 roku – odwiedziła Jawor plejada bardziej i mniej znanych poetów, dramaturgów i prozaików z Gdańska, Krakowa, Poznania, Szczecina, Warszawy, Wrocławia. Niektórzy z nich gościli w Jaworze wielokrotnie. W ciągu 20 lat (1977 – 1996) odbyło się dziesiątki spotkań autorskich w jaworskich szkołach, bibliotekach i zakładach pracy, w trakcie których pisarze wygłaszali referaty, podpisywali swoje książki i prowadzili z czytelnikami interesujące rozmowy na tematy literackie. Echa tych spotkań i rozmów z pewnością wywarły wpływ na wzrost czytelnictwa i zainteresowań literackich, szczególnie wśród młodzieży. Można również suponować, że w twórczości bywających w Jaworze literatów pojawiły się akcenty jaworskie, co dowodziłoby wzajemnego oddziaływania obu układów biesiad literackich, czyli wpływania skutku na przyczynę. Obecnie impreza ma skromniejszy charakter spotkań literatów z uczniami jaworskich szkół. Zaproszeni goście prezentują swoją twórczość literacką. Organizowane są wieczory poetyckie połączone z warsztatami literackimi. Imprezie towarzyszy ogólnopolski konkurs na najlepszy utwór poetycki.

6. Muchowska Kosa

Na terenie Gminy Męcinka organizowana jest „Muchowska Kosa” w Muchowie – bardzo ciekawa i unikatowa w swoim rodzaju impreza w skali krajowej; „Muchowska Kosa” jest gminnym przedsięwzięciem zarówno Urzędu Gminy w Męcince jak i Parku Krajobrazowego „Chełmy”. Jej główne cele oraz założenia to upowszechnianie wiedzy na temat ochrony łąk podgórskich oraz wskazywanie rolnikom korzyści wynikających z przyjaznego dla środowiska utrzymania unikatowych łąk i gospodarczego ich wykorzystania. Impreza obejmuje następujące, ciekawe i oryginalne konkurencje: koszenia łąk, na najoryginalniejszy strój kosiarza, układania kompozycji kwiatowych, paradę strojów.

7. Międzynarodowe plenery malarskie

Gmina Mściwojów od 1999 roku jest organizatorem międzynarodowych plenerów malarskich; gości artystów, a ich twórcza obecność w gminie sprawia ogromną satysfakcję i

jednocześnie pozwala, pośród codziennych obowiązków zatrzymać się, zastanowić i podziwiać urokliwe zakątki gminy. Sztuka jest bardzo ważnym składnikiem kultury każdego narodu. Plenery to miejsce spotkań i wymiana doświadczeń artystów z zaprzyjaźnionych regionów w celu integracji i kulturowej współpracy.

8. Żeglarski Piknik Rodzinny

Impreza kierowana do społeczności lokalnej powiatu jaworskiego. Szczególną grupę adresatów stanowią dzieci i młodzież szkolna, a także jaworskie organizacje skupiające młodych ludzi. Jest to jedyna na terenie powiatu wodniacka impreza. W trakcie pikniku odbywa się m.in. olimpiada kajakarska, pływanie na motorówkach, konkurs piosenki szantowej, budowane jest także miasteczko linowe.

9. Kaczawski Jarmark Wielkanocny

Organizatorem jest Gminny Ośrodek Kultury w Paszowicach oraz Urząd Gminy Paszowice, współorganizatorem Stowarzyszenie Kaczawskie. Jarmark organizowany jest tuż przed świętami wielkanocnymi w Niedzielę Palmową i jego głównym celem jest kultywowanie tradycji związanych z obchodami Świąt Wielkiej Nocy, promocja rękodzieła ludowego i produktów lokalnych, prezentacja i pokaz malowania jajek, pieczenia ciast. Podczas jarmarku rozstrzygany jest konkurs na palmę wielkanocną, najpiękniejszy stół wielkanocny oraz na baby i inne ciasta wielkanocne. Impreza odbywa się w Paszowicach na terenie Gminnego Ośrodka Kultury oraz w świetlicy wiejskiej.

10. Kaczawski Jarmark Bożonarodzeniowy

Gospodarzem jest Stowarzyszenie Kaczawskie. Impreza odbywa się cyklicznie w grudniu zawsze przed Świętami Bożego Narodzenia w Jaworze. Celem Jarmarku jest szeroko pojęta promocja naszego regionu, zwanego Krainą Wygasłych Wulkanów oraz prezentacja tradycji chrześcijańskiej i dorobku kulturalnego związanego ze świętami Bożego Narodzenia, a także pokazanie samych mieszkańców Gór i Pogórza Kaczawskiego. Intencją organizatorów jest wspólne przeżycie przedświątecznych chwil, zacieśnienie wzajemnych relacji i przyjaźni wśród mieszkańców regionu. Aktywny udziału w organizacji tego wyjątkowego przedsięwzięcia biorą artyści, rękodzielnicy, rzemieślnicy, wytwórcy produktów lokalnych, stowarzyszenia, koła gospodyń wiejskich i zespoły folklorystyczne. Podczas jarmarku przeprowadzany jest konkurs na „Najpiękniejsze stoisko na Jarmarku” oraz na „Pamiątkę świąteczną od Górala Kaczawskiego”.

11. Dni Kultury Rycerskiej

Impreza plenerowa organizowana na Zamku Bolków, podczas której można obejrzeć pojedynki rycerstwa, turnieje kusznicze i łucznicze, gry i zabawy plebejskie. Imprezie towarzyszą: pokazy kowalstwa, pokazy garncarstwa, Sąd Kasztelański, zakuwanie w dyby, wrzucanie do lochu głodowego, „rozstrzyganie” sporów rodzinnych przez kata, pokazy Bractwa Kopaczy Złota. W atmosferze średniowiecznej muzyki i tańców – Bractwo Rycerskie Zamku Bolków – zapewnia wyśmienitą zabawę i wiele innych atrakcji. Turniej organizowany jest od 1995 r. i przyciąga coraz więcej zwolenników i fanatyków sztuki, kultury i tradycji rycerskiej z Polski i zagranicy.

12. Festiwal muzyczny „Castle Party”

Organizowany w Bolkowie festiwal muzyki gotyckiego metalu i sceny „dark independent”, największy w tej części Europy; Na imprezę przyjeżdża rokrocznie kilka tysięcy fanów rocka gotyckiego, gothic metalu, elektro, industrialu i rytmów pokrewnych. Festiwal trwa trzy dni. Ciekawym zjawiskiem jest to, że znaczna część *gotów* przebiera się w różnego rodzaje stroje, tworząc nastrój ciągłej maskarady.

V. Ocena szans i zagrożeń dla środowiska kulturowego powiatu jaworskiego

Dla oceny szans i zagrożeń dla środowiska kulturowego powiatu dokonano analizy SWOT, przeprowadzoną w oparciu o wieloaspektową charakterystykę powiatu, polegającą na rozpoznaniu mocnych i słabych stron środowiska kulturowego powiatu jaworskiego oraz jego szans i zagrożeń.

Mocne strony:

- duża liczba zabytków ze wszystkich okresów dziejowych powiatu jaworskiego, w tym obiekt unikatowy na Liście Światowego Dziedzictwa Kulturowego UNESCO - Kościół Pokoju w Jaworze,
- znaczna poprawa stanu jakości obiektów zabytkowych i atrakcyjności kulturowej,
- istnienie na terenie powiatu własnych pracowni konserwacji zabytków ruchomych,
- duże możliwości wykorzystania obiektów zabytkowych do rozwoju turystyki – dotychczas wykorzystanych w niewielkim stopniu w stosunku do możliwości,
- możliwości rozwojowe wielu dziedzin turystyki w oparciu wielopłaszczyznowe bogactwo kulturowe i przyrodnicze, w tym chronionych roślin endemitycznych i chronionych gatunków fauny,
- centralne położenie powiatu na mapie województwa, na szlakach turystycznych pieszych, górskich i dla zmotoryzowanych,
- duża ilość zabytków przyrody, parków krajobrazowych i założeń parkowych o zróżnicowanym charakterze,
- bogata rzeźba terenu od równin aż do pogórza sudeckiego z krajobrazami wulkanicznymi z bogactwem form przyrody nieożywionej i bogactwem flory i fauny i atrakcyjnością widokową,
- bogate stanowiska i odkrywki geologiczne,
- duża liczba aktywu z dziedziny kultury, ochrony zabytków i turystyki na terenie powiatu o znacznym potencjale aktywności i wiedzy,
- stosunkowo dobry stan techniczny wielu obiektów zabytkowych, z odpowiednimi fizycznymi zabezpieczeniami przed zagrożeniami środowiskowymi, niekorzystną aurą, pożarami, włamaniami,
- prawne uregulowania stwarzające możliwość systemowej ochrony i opieki zabytków z jednoczesnym ich wykorzystaniem dla przyszłości rozwojowej powiatu,
- bogactwo możliwości finansowania opieki ochrony infrastruktury kulturowej, w tym zabytków, jakie powstało po wejściu Polski do Unii Europejskiej,
- coraz lepszy stan otoczenia wokół zabytków, w tym parkingów, dróg dojazdowych,
- rozwijające się kontakty administracji samorządowej powiatu i gmin z właścicielami i zarządcami zabytków, w tym zabytków sakralnych,

- rozwój inicjatyw lokalnych powiatowych i gminnych skierowanych na turystykę i agroturystykę opartą o zabytki.

Słabe strony :

- niedostosowanie gminnych planów przestrzennego zagospodarowania do aktualnych uwarunkowań powiatu w dziedzinie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, rozwoju turystyki i ochrony przyrodniczo - ekologicznej,
- niedocenianie przez część społeczności lokalnej powiatu szans rozwoju wielu miejscowości w oparciu o kompleksowy rozwój turystyki historycznej w powiązaniu z innymi ich możliwościami rozwojowymi,
- brak wielopłaszczyznowej i kompleksowej oceny stanu bazy rozwojowej gmin powiatu i dokonania w oparciu o nią studium uwarunkowań rozwojowych powiatu,
- ograniczenia materialno – finansowe wielu samorządów i instytucji związane z kryzysem gospodarczym państwa i centralne sterowanie rozdziałem wielu środków budżetowych,
- brak samodzielnych stanowisk pracy w samorządach lokalnych powiatu – organizatorów działań w odniesieniu do zagadnień ochrony zabytków, opieki nad zabytkami i rozwoju turystyki lokalnej, pozyskiwania środków na te cele,

Szanse :

- możliwość zaktywizowania właścicieli w zakresie dbałości o stan i renowację swoich zabytków i poszerzanie ich świadomości prawnej w tym zakresie,
- możliwość rozwoju wielu form turystyki w oparciu o obiekty i obszary historyczne;
- zwiększenie ilości szlaków turystycznych na terenie powiatu z zaprogramowanym poznawaniem walorów zabytkowych,
- możliwość opracowania analiz studialnych uwarunkowań i kierunków rozwoju przestrzennego gmin,
- przeprowadzenie weryfikacji zakresu ochrony konserwatorskiej w gminach,
- możliwość aktywności społecznych opiekunów zabytków,
- współpraca z konserwatorem wojewódzkim w sprawie opracowania dokumentacji dla obiektów restaurowanych i promowanych centralnie, .
- opracowanie fotograficznego rejestru zabytków powiatu jaworskiego,
- możliwość opracowania przewodnika turystyczno – historycznego po terenie powiatu.

Zagrożenia :

- niewystarczająca ilość środków finansowych w samorządach na realizację zadań opieki nad zabytkami w stosunku do potrzeb i ograniczenie przez to wykonawstwa tylko do zadań najważniejszych,
- niewystarczające możliwości wyposażenia obiektów w instalację alarmową i przeciwpożarową (brak w powiecie firm specjalistycznych), brak środków finansowych u zarządców nieruchomości, stwarzają ryzyko niewłaściwego zabezpieczenia obiektów,
- stosowanie złych rozwiązań w renowacji, konserwacji,
- zły stan zabytków starszych i brak środków na ich konserwację (gazowanie, odnawianie polichromii i złoceń, wymiana więźb dachowych, restauracja zabytkowych organów, itp).

VI. Priorytety

Priorytet społeczno-edukacyjny

Lp.	*Działania*	*Podmioty uprawnione do realizacji*	*Podmioty współdziałające*	*Źródła finansowania*	*Planowany termin*
1.	Diagnoza stanu opieki nad zabytkami w powiecie jaworskim. Opracowanie programu nad zabytkami.	gminy, powiat		powiat jaworski, gminy	2009 r.
2.	Wspieranie projektów organizacji pozarządowych związanych z podnoszeniem świadomości walorów środowiska kulturowego	powiat jaworski	stowarzyszenia, szkoły	powiat, gminy, fundusze pomocowe	2009-2012
4.	Monitoring szkolny środowiska kulturowego: a) rozpoznanie i ewidencja, np. zabytków techniki, b) opieka nad cmentarzami historycznymi	gminy, powiat	szkoły	powiat, gminy, fundusze pomocowe	2009-2012
5.	Promocja zabytków i historii miejscowości za pośrednictwem stron internetowych powiatu i gmin.	powiat, gminy	stowarzyszenia, szkoły, organizacje pozarządowe, instytucje kultury	powiat, gminy, fundusze pomocowe	2009- 2012
6.	Wspieranie wydawnictw obejmujących zagadnienia związane z historią miejscowości leżących na terenie powiatu, promocja dziedzictwa kulturowego i walorów przyrodniczych powiatu: wydawnictwa albumowe, wkładki do czasopism, tematyczne foldery i inne formy popularyzacji, tj, filmy, targi.	powiat jaworski, gminy	organizacje pozarządowe, szkoły	powiat, gminy	2009 - 2012
7.	Wspieranie edukacji regionalnej w placówkach kształcenia w powiecie jaworskim. Zachęty dla szkół na zwracanie uwagi na opiekę nad zabytkami i znaleziskami archeologicznymi przez uczniów.	powiat jaworski, gminy	organizacje pozarządowe, szkoły	powiat	2009 - 2012
8.	Dofinansowanie szkolnych konkursów wiedzy o dziedzictwie kulturowym i zasobach przyrodniczych powiatu.	powiat jaworski, gminy	szkoły	powiat, WFOŚiGW	2009 - 2012

9.	Oznakowanie, uzupełnienie lub odnowa oznakowania: o obiektów zabytkowych, o cmentarzy historycznych, o zabytkowych parków i ogrodów.	gminy, powiat jaworski	stowarzyszenia, PTTK, nadleśnictwa,	powiat	2011
10.	Utworzenie bazy informacji o zasobach dziedzictwa kulturowego.	powiat jaworski	gminy	powiat	2010
11.	Ustanawianie społecznych opiekunów zabytków.	powiat jaworski	gminy, stowarzyszenia	powiat	2009- 2012

Priorytet przestrzenno- gospodarczy

Lp.	*Działania*	*Podmioty uprawnione do realizacji*	*Podmioty współdziałające*	*Źródła finansowania*	*Planowany termin*
1.	Diagnoza stanu środowiska kulturowego.	gminy, powiat		powiat, gminy	2009
2.	Działania wydawnicze i promocyjne poświęcone zabytkom na terenie powiatu.	powiat, gminy	właściciele zabytków, stowarzyszenia	powiat, gminy	2010
3.	Wyznaczenie szlaków turystycznych i ścieżek dydaktycznych oraz rekreacyjnych w oparciu o obiekty i obszary historyczne.	właściciele, gminy, nadleśnictwa	powiat	właściciele, gminy, powiat, nadleśnictwa	2010 - 2012
4.	Wspieranie inicjatyw gmin dla tworzenia parków kulturowych i założeń parkowych.	gminy, właściciele, WKZ	powiat, stowarzyszenia	gminy, powiat, właściciele stowarzyszenia, WKZ	2009 - 2012
5.	Wspieranie założycieli gospodarstw agroturystycznych opartych o wykorzystanie zabytków	właściciele	gminy	właściciele, fundacje	forma konkursowa
6.	Wspieranie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.	Powiatowy Urząd Pracy	powiat, gminy	Powiatowy Urząd Pracy	przez cały okres
7.	Udzielanie pomocy finansowej na sfinansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich oraz budowlanych przy obiektach wpisanych do rejestru zabytków.	gminy, powiat, WKZ	właściciele zabytków,	gminy, powiat, dotacje z Ministerstwa Kultury i Funduszy Unijnych	przez cały okres

VII. Cele i zadania programu opieki nad zabytkami Powiatu Jaworskiego

1. Główne cele polityki powiatu związanej z opieką nad zabytkami

- uznanie dziedzictwa kulturowego za ważne zagadnienie w strategii rozwoju powiatu,
- racjonalne wykorzystanie wszelkich powiatowych i gminnych funduszy na prace ratownicze, konserwatorskie oraz dokumentacyjne,
- planowe i konsekwentne realizowanie zadań samorządowych w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami przez wszystkie samorządy z terenu powiatu,
- powiązanie zadań powiatu służących ochronie wartości kulturowych ze strategią rozwoju gospodarczego województwa, powiatu oraz polityką przestrzenną każdej z gmin,
- koordynowanie i integrowanie działań gminnych w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego (krajobrazu kulturowego dziedzictwa archeologicznego, przyrodniczego, historycznego) ujmowanych w gminnych planach zagospodarowania przestrzennego,
- wspieranie prawne, organizacyjne i finansowe projektów związanych z opieką nad zabytkami i zagospodarowaniem obiektów zabytkowych,
- powstrzymanie degradacji zagrożonych obiektów zabytkowych i obszarów oraz podjęcie działań w celu poprawy stanu ich zachowania,
- wspieranie właścicieli i zarządców obiektów zabytkowych w zakresie stosowania fizycznego zabezpieczenia obiektów i ich ochrony przed pożarami, dewastacją, kradzieżami, niegospodarnością.

2. Działania związane z opieką nad zabytkami, których właścicielem są gminy powiatu

Konserwatorski rejestr zabytków powiatu jaworskiego obejmuje wiele obiektów zabytkowych, których właścicielami są samorządy gminne. Wobec tych obiektów na samorządach gmin spoczywa obowiązek dbania o ich stan, a tym samym ponoszenia nakładów na prace rewaloryzacyjne, konserwatorskie i kulturowej promocji. Samorząd powiatowy i powiatowa administracja samorządowa, wspierając działania gmin powiatu jaworskiego w zakresie opieki i ochrony zabytków, kierować się będą zasadą zrównoważonego rozwoju powiatu, a także zgodnością podejmowanych działań samorządu gminnego z powiatowymi i wojewódzkimi planami ochrony i opieki nad zabytkami.

Planowane działania:

1. Dokonywanie okresowych przeglądów lustracyjnych zabezpieczenia obiektów zabytkowych przez Powiatowy Zespół Ochrony Zabytków i Dziedzictwa Narodowego Starosty Jaworskiego zgodnie z planem pracy w/w zespołu *i Programem ochrony zabytków powiatu jaworskiego na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych* i uwzględnianie wniosków zespołów lustracyjnych w podejmowanych powiatowych

działaniach wspierających i dofinansowujących najważniejsze z punktu widzenia powiatu działania samorządów gmin powiatu i pozostałych właścicieli podejmowane na rzecz bezpieczeństwa zabytków.
2. Opiniowanie zasadności wniosków właścicieli i zarządców ubiegających się o dodatkowe środki finansowe na ochronę i bezpieczeństwo zabytków ze źródeł pozapowiatowych, wojewódzkich, krajowych i unijnych.
3. Promowanie zabytków poszczególnych gmin – w ramach działań promocyjnych powiatu: w publikacjach lokalnych o zasięgu powiatowym i ponadpowiatowym, na stronach internetowych powiatu, w inicjatywach powiatowych dotyczących współpracy kulturalnej z powiatami partnerskimi Unii Europejskiej.

2.1 Programowe kierunki działań gminy Jawor (propozycje do programu gminnego)

Gmina Jawor, uwzględniając elementy zawarte w studium uwarunkowań, przyjęła na najbliższy okres następujące kierunki:

- realizacja inwestycji i prac remontowych przy zabytkach:

a) renowacja obiektu Muzeum Regionalnego (remont wirydarza),
b) remont z odbudową Baszty Strzegomskiej,
c) wymiana pokrycia dachowego Zamku Piastowskiego,

- realizacja przedsięwzięć kulturalnych i promocyjnych:

a) w Muzeum Regionalnym w Jaworze organizacja wystaw we wnętrzu klasztoru pobernardyńskiego,
b) umożliwienie zwiedzania miejsc udostępnianych dla zwiedzających w trakcie trwania imprezy „Noc w Muzeum",
c) cykle odczytów i prelekcji dotyczących historii i zabytków Jawora,
d) organizowanie corocznych edycji Jaworskich Koncertów Pokoju w Kościele p.w. Świętego Ducha,
e) promocja zabytków Jawora w wydawnictwach, broszurach, stronach internetowych Muzeum i Urzędu Miejskiego, na tablicach informacyjnych, w publikacjach w prasie regionalnej.

Gmina jest w trakcie uzgadniania *Programu Opieki nad Zabytkami dla Gminy Jawor.*

2.2 Programowe kierunki działań gminy Bolków (wypis z założeń programu gminnego)

Gmina Bolków planuje wzorem lat ubiegłych:

a) wsparcie finansowe prac dekarskich i remontowe obiektów zabytkowych,
b) wsparcie finansowe inicjatywy właścicieli podejmujących montaż instalacji alarmowych na cennych obiektach zabytkowych,
c) obiekty o większych walorach historycznych promować w corocznie wydawanych folderach, kalendarzach.

Aktualnie gmina przystąpiła do opracowania gminnego planu opieki nad zabytkami.

2.3. Programowe kierunki działań gminy Męcinka (wypis z programu gminnego)

Samorząd gminny gminy Męcinka na lata 2008 – 2011 przyjął następujące kierunki działań:

a) prowadzenie gminnej ewidencji zabytków w formie kart adresowych oraz ich bieżąca weryfikacja,
b) dofinansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytkach wpisanych do rejestru, według następującej kolejności:
   - prace zabezpieczające konstrukcje obiektów budowlanych,
   - remonty elewacji i stolarki oraz okładzin, instalacji wewnętrznych,
   - remonty i naprawy wnętrz obiektów,

- prace konserwatorskie i restauratorskie zabytków ruchomych,
- wykonywanie dokumentacji technicznej na przeprowadzenie prac budowlanych,

c) działania zabezpieczające i renowacyjne:
- działania zmierzające do zabezpieczenia zabytków przed kradzieżą poprzez instalowanie urządzeń alarmowych w kościele w Sichowie i w kościele w Pomocnem,
- porządkowanie i zabiegi renowacyjne alejek na cmentarzu w Sichowie,
- wieloletni program restauracji i konserwacji wnętrza kościoła w Słupie,

d) działania szkoleniowe i promocyjne:
- wspieranie wydawnictw i publikacji multimedialnych o zabytkach gminy jako elementu oferty turystycznej,
- organizacja imprez popularyzujących zabytki,
- stworzenie nagrody dla najlepszego właściciela zabytku,
- rozwinięcie programów nauki o lokalnych zabytkach w szkołach podstawowych i gimnazjalnych,
- edukacja mieszkańców w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego z poszanowaniem lokalnej specyfiki budowlanej i zachowania ciągłości tradycji ,
- organizacja i promocja tematycznych szlaków turystycznych (Szlak Cystersów i na górę Górzec) dziedzictwa kulturowego oraz ścieżek edukacyjnych dla młodzieży szkolnej,
- oznakowanie obiektów zabytkowych, udostępnionych w celach turystycznych, tablicami informacyjnymi, zawierającymi podstawowy rys historyczny o tych obiektach oraz wprowadzenie oznakowania na drogach publicznych w celu ułatwienia dojazdu do obiektów zabytkowych,
- pomoc i edukacja w zakresie pozyskiwania środków finansowych na ochronę zabytków.

2.4 Programowe kierunki działań gminy Mściwojów (wypis z projektu programu gminnego)

Samorząd gminny gminy Mściwojów na lata 2008 – 2011 przyjął następujące kierunki działań:

a) realizację prac inwestycyjnych i remontowych w obiektach zabytkowych, które wcześniej planowane nie doczekały się realizacji (odbudowa pawilonu na wyspie w parku w Mściwojowie, remont i adaptacja zabytkowych obiektów oranżerii i wozowni w Mściwojowie),

b) udzielanie dotacji właścicielom obiektów zabytkowych, wykonującym prace zabezpieczające, konserwacyjne, instalację alarmową, podejmujących na obiektach zabytkowych działalność kulturalną,

c) wspieranie działań promocyjnych konkretnych obiektów podejmowanych przez podmioty gminne.

2.5 ***Programowe kierunki działań gminy Paszowice (wypis z projektu programu gminnego)***

Samorząd gminny gminy Paszowice na lata 2008 – 2011 przyjął następujące kierunki działań inwestycyjnych i remontowych :

a) poprawa stanu cmentarzy gminnych (naprawa ogrodzeń, uzupełnianie ubytków w ogrodzeniach kamiennych i murowanych),
b) restauracja kościoła parafialnego w Kwietnikach (odrestaurowanie podług, balustrad, naprawa zasilenia energetycznego, założenie instalacji alarmowania przeciwpożarowego),
c) prace renowacyjno – dekarskie w kościele p.w. Św. Trójcy w Paszowicach,
d) prace zabezpieczające w kościele filialnym w Nowej Wsi Wielkiej,

e) kapitalny remont kościoła p.w. Św. Krzyża w Pogwizdowie,
f) realizacja II etapu prac przy renowacji kaplicy Loeschów w Pogwizdowie,
g) konserwacja pałacu w Grobli i remont kapitalny,
h) prace remontowe przy naprawie dachu i elewacji pałacu w Wiadrowie.

Pozostałe kierunki zostaną określone w załączniku do planu opieki nad zabytkami po analizie szans i zagrożeń.

2.6. Programowe kierunki działań gminy Wądroże Wielkie (dane z dokumentacji wstępnej programu gminnego)

Samorząd gminny gminy Wądroże Wielkie na lata 2008 – 2011 przyjął następujące kierunki działań:

a) prowadzenie prac restauratorsko – konserwatorskich kościołów w: Mierczycach, Wądrożu Wielkim, Granowicach,
b) przeprowadzenie prac zabezpieczających przed zawilgoceniem w kościele w Kosiskach,
c) wykonanie remontu dachu w kościołach: w Kępach, Budziszowie Wielkim,
d) odnowa i uzupełnienie tynków kościoła w Postolicach,

Gmina aktualnie opracowuje gminny plan ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.

3. Działania powiatu związane z opieką nad zabytkami, leżącymi na terenie powiatu jaworskiego, których właścicielami są inne niż jednostki samorządu terytorialnego osoby prawne oraz fizyczne

Główny obowiązek dbania o stan zabytków, a tym samym ponoszenia nakładów na prace konserwatorskie, spoczywa na właścicielach i użytkownikach obiektów zabytkowych. Powiat jaworski nie posiada jako właściciel ani jako zarządca obiektów zabytkowych. Zabytki zlokalizowane na terenach poszczególnych gmin są finansowane głównie ze środków budżetowych samorządowych gminnych oraz ze środków ich właścicieli. Są to głównie prace przy zabytkowych obiektach kościelnych.

***Planowane działania*:**

1. Wspieranie i pomoc w przygotowaniu właścicieli i zarządców obiektów zabytkowych do korzystania z programowych funduszy Wspólnoty Europejskiej. Przygotowanie aktualnych informacji o możliwościach występowania o środki pozabudżetowe na dofinansowywanie prac konserwatorskich obiektów zabytkowych.
2. Bieżące aktualizowanie ewidencji powiatowej obiektów zabytkowych, w oparciu o rejestry konserwatorskie Legnickiej Delegatury Wojewódzkiej Służby Ochrony Zabytków, polegające na usuwaniu z powiatowej ewidencji zabytków nieistniejących, wpisanie zabytków nowo zarejestrowanych.

4. Działania informacyjne, popularyzacyjne i edukacyjne związane z promocją zabytków powiatu i walorów krajobrazu kulturowego

Planowane działania:

1. Udostępnienie ewidencji zabytków nieruchomych na oficjalnej stronie internetowej powiatu jaworskiego.

2. Popularyzowanie we własnych wydawnictwach promocyjnych i lokalnych środkach masowego przekazu zagadnień związanych z historią powiatu, zabytkami i ochroną obiektów zabytkowych.
3. Dofinansowanie szkolnych konkursów wiedzy o zabytkach powiatu, powiatowych inicjatyw podejmowanych na rzecz opieki i ochrony zabytków powiatu, kulturopoznawczych wycieczek szkolnych, których celem jest poznawanie zabytków powiatu.
4. Zamieszczenie na oficjalnej stronie internetowej powiatu jaworskiego informacji dotyczących historii poszczególnych gmin i popularyzujących ważniejsze zabytki nieruchome powiatu jaworskiego,
5. Wspieranie szkół wszystkich szczebli w podejmowanych działaniach, mających na celu kształtowanie wśród dzieci i młodzieży świadomości dziedzictwa kulturowego i szacunku dla zabytków, znalezisk archeologicznych, itp.
6. Uczestnictwo administracji powiatowej powiatu jaworskiego oraz jednostek podległych w obchodach Europejskich Dni Dziedzictwa Kulturowego.
7. Wspieranie działań gmin powiatu jaworskiego, instytucji powiatowych, właścicieli i zarządców powiatowych obiektów zabytkowych – podejmowanych na rzecz popularyzacji pozytywnych wzorców ochrony zabytków i opieki nad zabytkami powiatu.
8. Opracowanie i wdrożenie koncepcji subregionalnego produktu turystycznego w zakresie zasobów kulturowych Pogórza Kaczawskiego.

5. Ochrona krajobrazu kulturowego

Planowane działania w zakresie planowania przestrzennego oraz gospodarce nieruchomościami:

1. Niedopuszczanie do wyłączania poza granice administracyjne powiatu fragmentów historycznie wykształconych siedlisk
2. Zapobieganie rozproszeniu osadnictwa i ochrona historycznie ukształtowanych układów osadniczych wraz z koloniami.
3. Wyznaczanie w planach miejscowych nowych terenów pod zabudowę mieszkaniową z zachowaniem i pełną ochroną historycznych siedlisk.
4. Wypełnianie zabudową wolnych działek budowlanych w obszarze historycznych siedlisk.
5. Ochrona historycznie ukształtowanego układu przestrzennego miejscowości i relacji pomiędzy zespołami zabytkowej zabudowy.
6. Niedopuszczanie do rozdrabniania własności historycznej.
7. Utrzymanie cech budownictwa regionalnego w nowoprojektowanej architekturze.
8. Interwencja władz powiatu przy rażących naruszeniach prawa budowlanego (zwłaszcza w zakresie samowoli budowlanych) na obszarach objętych ochroną konserwatorską oraz przy obiektach zabytkowych oraz ujętych w ewidencjach gminnych.
9. Przeciwdziałanie niszczeniu stanowisk archeologicznych – przestrzeganie konieczności wymagania przy wydawaniu zezwoleń na budowę opinii bądź zezwoleń WKZ.
10. Podejmowanie działań mających na celu ochronę, zachowanie i rewaloryzację stanowisk archeologicznych o własnej formie krajobrazowej (grodziska, kurhany, pozostałości siedzib i urządzeń obronnych).
11. Wypracowanie standardów zagospodarowania i estetyki zabytkowych przestrzeni publicznych.

6. Realizacja i finansowanie przez powiat jaworski zadań z zakresu ochrony zabytków

W ramach otwartego konkursu ofert na realizację zadań publicznych w zakresie ochrony dóbr kultury udzielono wsparcia finansowego następującym podmiotom:

Rok 2007 r.

1.	Parafia Rzymsko-Katolicka w Konarach powiat Środa Śląska	Remont i konserwacja wieży kościelnej. Konserwacja instalacji systemu nagłośnienia w kościele w Jenkowie.	4 000,00
2.	Parafia Rzymsko-Katolicka w Męcince	Zakup oraz instalacja antywłamaniowego systemu alarmowego w kościele filialnym w Chełmcu	3 000,00

Rok 2008 r.

1.	Rzymsko-Katolicka Parafia p.w. św. Andrzeja Apostoła w Męcince	Renowacja zabytkowego mechanizmu zegarowego na wieży parafialnego kościoła p.w. św. Andrzeja Apostoła w Męcince	9 000,00
2.	Rzymsko-Katolicka Parafia p.w. Wniebowzięcia N.M.P w Mierczycach	„Remont pokrycia dachu oraz elewacji obiektu kościoła w Mierzycach”	10 000,00
3.	Parafia Rzymsko-Katolicka p.w. Wniebowstąpienia Pańskiego w Snowidzy	„Remont dachu kościoła parafialnego p.w. Wniebowstąpienia Pańskiego w Snowidzy	10 000,00
4.	Parafia Rzymsko-Katolicka p.w. św. Józefa Oblubieńca NMP w Kwietnikach	„Remont pokrycia dachu kościoła w Wiadrowie”	8 000,00
5.	Parafia Rzymsko-Katolicka p.w. św. Piotra i Pawła w Lipie	„Renowacja ołtarza w kościele p.w. Najświętszej Marii Panny w Nowej Wsi Wielkiej	6 500,00

Kwestie dofinansowania prac przy obiektach zabytkowych reguluje Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 6 czerwca 2005 r. w sprawie udzielania dotacji celowej na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków. (Dz. U. Nr 112, poz. 940). Nie przewiduje się wprowadzania do budżetu powiatu konkretnych zadań z zakresu ochrony zabytków. Przewiduje się natomiast dofinansowanie prac związanych z odnową i konserwacją substancji zabytkowych i oraz podejmowanych w zakresie ich bezpieczeństwa, udzielane na wniosek właścicieli lub samorządów gminnych w trybie uchwały Rady Powiatu. Rada Powiatu planuje przyjąć uchwałę w sprawie przyjęcia zasad i trybu udzielenia dotacji na prace remontowe i konserwatorskie i roboty budowlane przy obiektach wpisanych do rejestru zabytków. Dotacje te będą mogły być udzielane osobom posiadającym tytuł prawny do zabytku znajdującego się na terenie powiatu, które wykażą się poniesieniem wkładu własnego na wykonanie prac. Pierwszeństwo w ubieganiu się o dotacje powinni mieć właściciele takich obiektów zabytkowych, które pozostają w złym stanie technicznym, a posiadają największe wartości historyczne i artystyczne, oraz mają szczególne

znaczenie dla powiatu. Powiat będzie szczególnie wspierał takie inicjatywy, które uzyskają zapewnienie realizacyjne w oparciu o fundusze pozyskiwane ze źródeł zewnętrznych, głównie unijnych.

Władze powiatu jaworskiego od kilku lat podejmują również wiele działań w zakresie popularyzacji bogactwa i dorobku kulturalnego, m.in. poprzez współorganizację imprez kulturalnych promujących poszczególne zabytki, miejsca historyczne, czy też wspieranie wydawnictw obejmujących upowszechnianie wiedzy o powiecie i jej zasobach kulturowych, tj. przewodniki, foldery. Od kilku lat powiat jaworski dofinansowuje m.in. organizację Międzynarodowych Targów Chleba, Jaworskich Koncertów Pokoju, odbywających się w Kościele Pokoju, Dni Kultury Rycerskiej na Zamku Bolków, Żeglarski Piknik Rodzinny.